

STJEPAN RADIĆ — OPUS, UTJECAJI I DODIRI

Branka B o b a n

O P U S

Stjepan Radić je bio osnivač, vođa i ideolog Hrvatske (pučke — republikanske) seljačke stranke. Iako se o njemu, posebno prije II. svj. rata, dosta pisalo, njegova politička djelatnost ni do danas nije u cjelini znanstveno istražena, a još manje je istraživana njegov obiman publicistički opus i njegova shvaćanja. Njegov opus zaslužuje pažnju ne samo zbog svojeg obima i istaknute uloge autora u našem političkom životu, nego i zbog činjenice da je Stjepan Radić bio prvi školovani politolog kod nas.

Prvu opširnu bibliografiju njegovih radova priredio je A. H. Žarković 1938. godine, kao jedan od priloga u XIX (završnoj) knjizi sabranih djela Antuna Radića.¹ U toj bibliografiji prilozi u časopisima i knjige navedeni su po godinama objavljivanja, a članci u novinama (»Dom«, »Hrvatski narod«, »Hrvatske novine«, »Narodni val«, »Obzor« i »Novosti«) navedeni su sumarno. U toj bibliografiji nisu navedene knjige i članci koje je Radić objavio u Češkoj a zatim i u Rusiji, Francuskoj i Engleskoj, kao i niz priloga u mnogim domaćim listovima i časopisima.

Zvonimir Kulundžić je, u prilogu knjige političkih spisa Stjepana Radića koju je priredio, dao iscrpan pregled njegovih radova.² U uvodu bilješkama dao je informacije o njegovim djelima od prvog poznatog rada — pjesme, — prvog javnog nastupa, prvog članka, preko zbirke pjesama, knjiga literarnih zapisa, govora u Saboru kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, preko nepreglednog broja političkih članaka po raznim novinama, rasprava po časopisima do brošura i knjiga čije naslove navodi pojedinačno. Po njegovoj evidenciji broj bibliografskih jedinica Stj. Radića kreće se oko 3250, s time da u taj broj nisu uključeni radovi objavljeni u inozemstvu, a poznato je da je Radić početkom stoljeća bio dopisnik francuskih i čeških novina, da je objavljivao članke u ruskim novinama, te da je u Češkoj objavio i više knjiga i brošura i surađivao u nizu čeških časopisa.³ Kulundžić procjenjuje da bi sabrana djela Stjepana Radića obuhvaćala oko 26.000 stranica, odn. oko šezdesetak knjiga srednjeg formata.

Ivan Mužić u knjizi »Stjepan Radić u Kraljevini SHS« daje popis izvora i bibliografiju o predmetu, ali od Radićevih radova navodi samo 22

¹ Antun Radić, *Sabrana djela*, knj. XIX, Zagreb 1939, str. 377—383.

² Stjepan Radić, *Politički spisi*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971, str. 485—496.

³ Isto.

bibliografske jedinice, jer, kako sam napominje, popis je napravio po vlastitom izboru, pa nije naveo ni sve radove koje spominje u knjizi.⁴

Tako je do sada najiscrpnije podatke o opusu Stjepana Radića dao Z. Kulundžić i to ne samo s obzirom na popis bibliografskih jedinica nego je dao i niz informacija o svakoj od navedenih knjiga i brošura, kao i o nizu drugih radova.

No ni Kulundžić, što s obzirom na broj bibliografskih jedinica nije čudo, ne navodi na pr. Radićev predgovor za knjige R. Hercega »Seljački pokret u Hrvatskoj«.⁵ On nije ni mogao spomenuti knjigu literarnih zapisa koje je u Pragu pronašao češki jugoslavista i prevodilac D. Karpatsky, koji ih je sa češkog originala preveo na hrvatski, pa su tek 1985. godine objavljeni u Zagrebu pod naslovom »Praški zapisi«.⁶ Lako se može desiti da se pronađe još po koji do sada neregistrirani rad Stjepana Radića.

Ovaj rad se neće baviti novim popisom radova Stjepana Radića. Nastojat ću pokazati bogatstvo tema o kojima je pisao, metoda kojima se služio, okolnosti i različite životne i intelektualne sredine koje su utjecale kako na izbor tema, tako i na idejnu orijentaciju koja je u tim radovima izražena.

U cjelini Radić je objavio trinaest knjiga obimom većih od sto stranica (plus naknadno izašli već spomenuti »Praški zapisi«), te četiri knjige prijevoda s francuskog na češki i hrvatski, odnosno sa češkog na hrvatski, i oko šezdeset brošura, od kojih neke imaju samo nekoliko stranica manje od sto. Objavio je i jednu raspravu koja je po obimu veća od sto stranica, a predstavlja jedan od njegovih najznačajnijih radova obzirom na njen stručni nivo kao i zbog toga što je u njoj iznio neka temeljna teorijska shvaćanja o društvu, državi i narodu. Prvi njegov veliki rad bila je diplomska radnja na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parisu.

Po temama, po pristupu i upotrebljenim metodama i s obzirom na ciljeve koje je htio postići, radove Stj. Radića možemo, iako grubo, jer granice nisu uvijek oštre, podijeliti u slijedeće grupe:

1. Filozofsko-etički i pedagoški radovi u kojima je raspravljao o samoodgoju i odgoju i obrazovanju u uvjerenju da se društvo može mijenjati jedino ako se mijenjaju i pojedini ljudi koji ga čine, a za to je potrebno razvijanje cjelovitih i samostalnih ličnosti sa skladnim i cjelovitim pogledom na svijet;

2. Studije i knjige sa određenim stručnim i znanstvenim pretenzijama i manje više opskrbljenim znanstvenim aparatom;

3. Programske i ideološke rasprave, studioznije analize aktuelnih političkih i uopće društvenih događaja iznesene u raznim člancima, brošurama i govorima, pisane s namjerom da se manje ili više sistematski osvijetle pojedini problemi i pojave (Slaveni i odnosi među njima, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, Kraljevina SHS, Evropa i odnos i položaj Hrvata prema njima, seljaštvo i njegov društveni položaj i zahtjevi i sl.);

4. Politički članci, govori i bilješke koji tretiraju tekuća društvena i politička događanja;

⁴ Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini SHS, Ljubljana 1987, str. 309—310.

⁵ Rudolf Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923, str. III—X.; Romain Rolland, Naš Gandhi, Zagreb 1924, str. V—VIII.

⁶ Stjepan Radić, Praški zapisi, Zagreb 1985.

5. Posebnu grupu čine njegovi literarni radovi: prozni zapisi autobiografskog karaktera i pjesme, u kojima se odražava ne samo njegova ličnost, njegove intimne preokupacije i motivi, nego i njegova duboka preokupiranost politikom, povezanost njegovih intimnih preokupacija i motiva za političko djelovanje, kao i njegovi osnovni politički stavovi;

6. Korespondencija Stjepana Radića sa raznim ličnostima i njegove bilješke — najčešće iz zatvora.

1. Radovi filozofsko-etičkog i pedagoškog karaktera su odraz shvaćanja S. Radića da je »jasna i svjesna misao početak akcije« i da političko djelovanje zahtijeva »točnu sociološku analizu našeg organizma, svestranu kritiku i sintezu našeg razvoja i narodnog karaktera«. Zato Radić osjeća, kako je to konstatirao J. Šidak, potrebu za »filozofijom naše povijesti.«⁷ Svoj pogled na ljude, ljudsko društvo i prirodu, tj. svoj pogled na svijet, Radić naziva »realni idealizam« ili »idealni realizam«, koji je, kako sam piše, podjednako daleko od utopizma i materijalizma. I u mišljenju i u djelovanju on želi polaziti od etičkih principa jer smatra da bez etičkog smisla i opravdanosti ne može biti ni skladnog pogleda na svijet, ni korisnog djelovanja. U njegovom duševnom životu na početku njegovog životnog puta i idejnog sazrijevanja duboko je, kako je pisao J. Šidak, ukorijenjen osjećaj »aktivnoga kršćanstva«, u njemu »gori svijetlost apostolskog poziva i ona prelijeva svojim sjajem i toplinom svaku njegovu misao i svaki njegov čin. On poučava i uvjerava, zahtijeva od pojedinca da prije svega izgrađuje svoj značaj, želi da svom djelovanju dade etički smisao i opravdanost, a svoje ciljeve prosuđuje »sub specie aeternitatis«.⁸ Zato je kao student ukazivao na potrebu svestranog samoodgoja i obrazovanja, posebno onih koji se žele baviti »narodnom politikom«,⁹ jer će jedino kao cjelovite i razvite ličnosti moći djelovati u narodu, kako da razumiju njegov život i potrebe, tako i da mu pomognu da se organizira i djeluje na njihovom ostvarenju, a to djelovanje da zasnuju na najvećim moralnim vrijednostima koje su već u narodu usađene i da ih dalje razvijaju moralnim i obrazovnim napretkom kako pojedinaca, tako i pojedinih dijelova naroda i naroda u cjelini. Kako je za društveno, ekonomsko i političkog organiziranje seljaštva, koje je najbrojniji dio naroda, nužno solidno i objektivno obrazovanje, Antun i Stjepan Radić su se u programskim dokumentima stranke bavili i pitanjima obrazovnog sistema u Hrvatskoj, a Stjepan je o tome pisao i govorio u raznim prilikama.¹⁰

2. O razlozima zbog kojih je pisao knjige i rasprave sa određenim znanstvenim i stručnim pretenzijama i kako je on shvaćao zadatke koje je njima želio ostvariti Radić je sam pisao u knjizi »Savremena ustavnost« 1911. godine, braneci svoje radove od napada da su bezvrijedne kompilacije: »imade čitavih područja obrazovanosti, o kojima ili nije nitko od Hrvata pisao, ili nije, pišući o tom, pokazao za to dovoljno samostalnosti i spremne. U samostalnom mišljenju i prosuđivanju, bilo činjenica, bilo ideja, sva je originalnost piščeva. U temeljitu studiju dotične struke, u obilnoj i biranoj li-

⁷ Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. st.*, Zagreb 1973, str. 386.

⁸ Isto, str. 385.

⁹ Stjepan Radić, *O pripravi za rad u narodnoj politici*, *Novo Doba*, Prag 1898, br. 3, str. 125—130; br. 5, str. 268—275; br. 6, str. 317—323; *isti*, N. Kareev o samostalnom naobražavanju, *Hrvatska Misao*, Prag 1897, br. 3, 4, 5, 6, 7—8.

¹⁰ A. Radić, *SD*, knj. VII, str. 125, 159; S. Radić, *Dvije rasprave o školstvu*, Zagreb, 1903.

teraturi i u vlastitu izkustvu, koliko ga u političkim i socijalnim znanostima može biti, sva je sprema autorova«. ¹¹

Teme koje je obrađivao u knjigama i raspravama znanstvenostručnog karaktera birao je s namjerom da tuđa iskustva i spoznaje primijeni u Hrvatskoj, a sam je pišući ih sticao nove spoznaje koje su utjecale i na razvoj i razradu njegovih ideoloških shvaćanja. Tako je u knjizi »Savremena ustavnost« želio pokazati »kako se velike ustavne stečevine zapadnoga svijeta imaju kod nas uvesti i udomaćiti, a to je poglaviti cilj i čitavomu djelu, za koje se čvrsto nadam, da će ga prosviećena i rodoljubna hrvatska inteligencija primiti s dubokim uvjerenjem, o njegovoj nužnosti za solidnu izgradnju demokratske Hrvatske«. ¹²

U pregledu naučnih radova priloženom uz molbu profesorskom zboru Pravnog fakulteta u Zagrebu za docenturu, 1911. godine S. Radić je naveo slijedeće svoje radove: 1. diplomatska radnja »Savremena Hrvatska i Južni Slaveni«; 2. »Slavska politika u Habzburškoj monarhiji«; 3. »Razmišljaji iz međunarodne politike«, izbor studija Alberta Sorela; 4. »Moderna kolonizacija i Slaveni«; 5. »Savremena Evropa ili karakteristika modernih država i naroda«; 6. »Današnja financijska znanost«; 7. »Češki narod na početku XX stoljeća«; 8. Ch. Seignobos i A. Métin, »Savremena povijest od 1814. — 1900. (prijevod)«; 9. »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih značnosti«; 10. »Savremena ustavnost«. ¹³ Svi ti radovi vezani su tematski i za njegovu praktičnu političku djelatnost.

Prema temama koje Stjepan Radić obrađuje u ovim knjigama one se mogu svrstati u nekoliko cjelina:

1.) Položaj Hrvatske u Austro-Ugarskoj monarhiji, mjesto i odnos Hrvata prema ostalim slavenskim i evropskim narodima i u svijetu. Tako je probleme tadašnje Hrvatske i odnos Hrvata sa drugim Južnim Slavenima obradio u diplomatskoj radnji, a o odnosima Slavena u Habzburškoj monarhiji i uopće o odnosima među slavenskim narodima, prije svega onih iz monarhije prema Rusima, pisao je u knjizi »Slavska politika u Habzburškoj monarhiji«. U ovu tematsku cjelinu spada i njegova knjiga o češkom narodu na početku XX st., kao i kasnije napisana o Bugarskoj. ¹⁴

2.) O međunarodnim društvenim, ekonomskim i političkim odnosima u Evropi i svijetu pisao je u knjigama »Moderna kolonizacija i Slaveni« i »Savremena Evropa« a te probleme sa povijesnog aspekta ili u nedavnoj prošlosti obrađuje i A. Sorel u esejima koje je Radić preveo sa francuskog na češki i objavio u Pragu u posebnoj knjizi, kao i Ch. Seignobos i A. Métin u knjizi »Savremena svjetska povijest« koju je Radić preveo sa francus-

¹¹ S. Radić, *Savremena ustavnost*, Zagreb 1911, str. 10.

¹² Isto, str. 12.

¹³ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, Zagreb 1972, I. dio, str. 37.

¹⁴ S. Radić, *La Croatie actuelle et les Slaves du sud*, u rukopisu, a tiskana u Pragu: *Současne Chorvatsko*, Knihovna Samostatnosti, sv. V, Prag 1900; *Jižni Slované*, *Razhleda*, Revue umělecká, politická a sociální, č. 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 23, 24, g. IX, Prag 1900, odn. Južni Slaveni, njihovo narodno jedinstvo i njihova snaga, *Hrvatska Misao*, g. IV, Zagreb 1904, str. 46—66, 97—112, 145—163; *isti*, *Slovenska politika v Habzburškem monarchii*, Prag 1902, odn. *Slavska politika u Habzburškoj monarhiji*, Zagreb 1906. i *Hrvatska Misao*, Zagreb, g. V, sv. 1, str. 19—34, sv. 2, str. 65—81, sv. 3, str. 129—144, sv. 4, 193—208, sv. 5, str. 266—277; *isti*, *Češki narod na početku XX st.*, Matica Hrvatska, Zagreb 1910; *isti*, *Obnovljena Bugarska od 1878—1913*, Zagreb 1918.

kog na hrvatski još 1911. godine, a objavio je taj prijevod u dvije knjige tek 1921. godine¹⁵

3.) Knjiga »Savremena ustavnost«, rasprava »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti« i knjiga »Današnja financijalna znanost« čine treću tematsku cjelinu o teoriji i historiji države i prava.¹⁶

U knjizi »Današnja financijalna znanost« on je dao komparativan pregled razvoja financijalnih sustava raznih evropskih država, kao i njihovu organizaciju na početku XX stoljeća, od načina raspisa visine i vrsta potjeza do načina formiranja, trošenja i kontrole državnog budžeta, kao i teorijskih rasprava vezanih uz te probleme. U tom svijetlu analizira i financijalni sustav Austro-Ugarske i posebno banske Hrvatske, pa su njegovi zaključci, kako piše u pogovoru knjizi »Savremena ustavnost«, izazvali negodovanje recenzenata koji su bili visoki financijalni stručnjaci u državnom aparatu, ali su ipak priznali da knjiga stručno obrađuje tretirane probleme. Ova knjiga je jedini rad Stj. Radića koji je stručno ocijenjen od današnjih stručnjaka sa stanovišta njenog doprinosa u razvoju ekonomske misli na tlu Jugoslavije u referatima prof. dr. Marijana Hanžekovića i mr. Sanje Andrijašević na simpoziju o toj temi održanom 1984. godine.¹⁷

U raspravi »Državna i narodnosna ideja...« Radić obrađuje pojmove i probleme koji su bili temeljni za njegov ideološki sustav. Pojmove država, društvo, narod, socijalni sloj on je nastojao definirati na temelju znanstvenih spoznaja, na temelju kojih je analizirao i njihov nastanak, razvoj i međusobne odnose. U toj raspravi iznio je jasno i svoje mišljenje i svoje zaključke, do kojih je nastojao doći polazeći od znanstvene spoznaje. Ali za njega, kako je napisao još u svojim prvim radovima, objektivna istina nije plod samo hladnog promatranja i razmišljanja, nego također i ljubavi prema čovjeku, prema narodu i prema čovječanstvu. Takvo shvaćanje istine može biti polazište za aktivan odnos prema društvenim problemima i djelovanje na njihovom rješavanju, ali i za izbor ciljeva koji ne moraju biti u skladu s visokim moralnim principima, a može poslužiti i kao opravdanje za manipuliranje istinom. Radića ne možemo optužiti niti za izbor nemoralnih ciljeva niti za svjesno manipuliranje istinom u cjelini ali ovo pišem zato da upozorim da njegovo shvaćanje istine krije u sebi i opasnosti ideologizacije odn. pristanosti, iako je jasno da apsolutna istina, pogotovo u društvenim znanostima, ne postoji, jer ne postoji ni apsolutna spoznaja.¹⁸

U knjizi »Savremena ustavnost« raspravljao je o temeljima i načelima i razgraničenju glavnih područja vrhovne vlasti prikazujući njihov nastanak i razvoj tokom povijesti raznih evropskih naroda. I u ovoj knjizi kao i u knjizi o financijama i na mnogo drugih mjesta zaključio je da razvoj država i međunarodnih i međudržavnih odnosa pokazuje tendenciju sve većeg učeš-

¹⁵ Uvahu ze současne mezinárodní politiky, Vybor essaiúw a studii Alberta Sorela, Sastavil, přeložil a živopísen i vyklady opatřil Stepán Radić, v Praze 1901; S. Radić, Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda, Zagreb (Matica Hrvatska) 1905; isti, Moderna kolonizacija i Slaveni, Zagreb (Matica Hrvatska) 1904; Ch. Seignobos, A. Métin, Najnovija svjetska povijest od 1814. do 1900., preveo S. Radić, S. Radić, Savremena ustavnost, str. 328—337.

¹⁶ S. Radić, Današnja financijalna znanost, Zagreb (Matica Hrvatska) 1908.; isti, Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti, Mjesečnik pravničkog društva, g. XXXV, 1909, br. 4. 5. 6. 7. 8—9, 10. 11; isti, Savremena ustavnost.

¹⁷ Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15.—20. stoljeća, Zagreb 1984, str. 311—323.

¹⁸ Hrvatska Misao, br. 3, str. 68, 69; br. 4, str. 100, Prag 1897.

ća sve širih slojeva naroda u upravljanju državom, kako njenim pravnim, tako i financijskim sustavom, tj. sve izraženiji proces demokratizacije za koji se i on borio u svom političkom djelovanju. Država u moderno doba pored pravne ustanove postaje sve više institucija koja organizira i utječe na razne oblasti narodnog života: obrazovanje, kulturu, zdravstvo, socijalnu politiku, privredu i postaje socijalna država. To joj omogućuju sve veća sredstva s kojima raspolaže, kao i drugačije shvaćanje njene uloge, ali to zahtijeva i sve složeniji i razrađeniji sistem, s jedne strane zaštite individualnih prava pojedinih građana, socijalnih slojeva i naroda od svemoći države (država ima tendenciju da se od organizacije društva i njegovog sredstva pretvori u svrhu samoj sebi, u Molohe koji guta svoju djecu), a s druge strane, sistem preko koga će što širi krug građana moći kontrolirati njeno djelovanje.

U knjigama »Moderna kolonizacija...« i »Savremena Evropa« on je upozorio na pojavu militarizma i imperijalizma koji se mogu svladati, po njegovom mišljenju jedino demokratskim nacionalizmom. I u Saboru je govorio o potrebi transformacije pravne države u socijalnu i ukazivao da Marx i Lassall, kao revolucionari koji hoće rušiti državu, imaju puno zdravije poglede na njihovu suštinu nego mnogi državotvornici, jer državu shvaćaju kao produkt i organizaciju društva, a ne ustanovu koja postoji sama po sebi i određuje pravni poredak i karakter društva koje obuhvaća. On se međutim sa Marxom i socijalistima nije slagao u osudi države, jer je smatrao da je ona ustanova čiji karakter određuje odnos snaga između društvenih grupa koje je čine i da će ona sa daljim razvojem demokracije služiti sve širim slojevima.¹⁹

Knjige »Moderna kolonizacija...« i »Savremena Evropa«, kao i knjige »Današnja financijalna znanost« i »Češki narod...« objavio je uz pomoć nagrade iz zaklade I. N. grofa Draškovića koju je svake godine dodjeljivala »Matica Hrvatska«, a na temelju ocjena recenzenata koje je ona angažirala. Tako je Radićevu knjigu »Savremena Evropa« recenzirao povjesničar Vjekoslav Klaić, a knjigu »Moderna kolonizacija i Slaveni« tadašnji tajnik trgovačko-obrtne komore Milan Krešić. Knjigu o financijalnoj znanosti ocijenili su viši financijalni činovnici jer su dr Fran Milobar i dr Fran Vrbanić odbili da recenziraju tu knjigu. Da li je Vrbanić to učinio jer je Radić kritizirao oportunitizam njegovog govora na skupštini u Zagrebu u lipnju 1904. godine ili zbog nečeg drugog teško je zaključiti. Zbog problema koji su nastali u odnosima između nove uprave »Matice Hrvatske« i S. Radića, njegov rukopis o češkom narodu na početku XX stoljeća ocijenila su čak četiri recenzenta: prof Branko Šenoa, dr Stjepan Bosanac i g. Junek, kao i češki pravni povjesničar Karel Kadlec. Prijevod knjige Ch. Seignobosa i A. Métina »Matica« nije objavila, iako ga je naručila od Radića.²⁰

Nesporazumi sa novim rukovodstvom »Matice Hrvatske« nisu bili ni slučajni, ni osobne prirode, nego prije svega sukob dviju političkih koncep-

¹⁹ S. Radić, *Politički spisi*, n. dj., 187—195; isti, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, str. 357, 364; isti, *Savremena Evropa*, str. 148—157; isti, *Državna i narodnosna ideja*, n. dj., br. 5, str. 449, 460—462; br. 6, 551—560; *Stenografski zapisnici Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Petogodište 1913—1918*, knj. IV, str. 963, govor S. Radića.

²⁰ Vida Flaker, *Časopisi hrvatskog modernističkog pokreta*, Zagreb 1977, str. 46—63; Miroslav Šicel, *Književnost moderne*, Zagreb 1978, str. 17—41; Ivo Petričević, *Politička misao F. Supila*, Split 1988, str. 64—69.

cija i pogleda na život, društvo i politiku, koje su nastale između njega i ostalih pripadnika generacije »Mladih«, odn. »Napredne omladine« s kojima je Stjepan Radić ušao u politički život kao jedan od njenih najistaknutijih vođa krajem XIX i početkom XX stoljeća. Tokom vremena su se oni razdvojili i Stjepan je sa bratom Antunom i drugim istomišljenicima osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku, a većina pripadnika ranijeg zajedničkog pokreta je pokrenula list »Pokret« i osnovala Naprednu stranku, a 1905. godine zbog Riječke rezolucije Hrvatsko-srpske koalicije čije je jezgro bila Napredna stranka, a koju je Radić oštro kritizirao, došlo je do otvorenog sukoba, koji se nikada nije izgladio i pored povremene suradnje kasnije. Koaliciji se priklonio i onaj dio generacije »Mladih« kojima politika nije bila osnovna preokupacija koji su djelovali na umjetničkom području. Tako je i cijela generacija mlađih književnika koji su zbog sukoba sa starijom generacijom, odn. književnicima koji su pripadali pravačkom političkom krugu, a sami su također po stilu i shvaćanjima književnosti bili modernisti, osnovali 1900. godine »Društvo hrvatskih književnika«, nasuprot »Matici Hrvatskoj«, koja je bila pod utjecajem starijih. Tokom vremena oni su sticali utjecaj i u drugim kulturnim ustanovama, a 1909. godine preuzeli su i upravu »Maticе Hrvatske«. Tako je Stjepan Radić morao knjigu »Savremena ustavnost« objaviti u vlastitoj nakladi, kao i već spominjani prijevod »Savremene povijesti...« od Ch. Seignobosa i A. Métina.²¹ Zato i ocjene ili prešućivanje radova Stjepana Radića u tadašnjoj hrvatskoj javnosti nisu bile uvjetovane toliko njihovim kvalitetom koliko političkim odnosima.

Od deset radova koje je Radić naveo kao znanstvene, uz gore navedenih pet knjiga i jednu raspravu koje su opremljene manje više bilješkama i popisom literature, i dva prijevoda, dva rada su bez bilježaka i bez popisa literature.

Jedan od tih je njegova diplomatska radnja koja je imala preko 200 tiskanih stranica (francuski original je ostao u rukopisu, a rukopisa u Zagrebu nema, pa o obimu rada zaključujem iz objavljenih dijelova radnje u Pragu.) Radnju je ocijenio profesor i kasniji direktor Slobodne škole političkih znanosti u Parisu Anatole Leroy Beaulieu, čije stavove i prikazivanje života ruskih mužika u doba oslobođenja od kmetstva spominje i Henri Mendras u knjizi »Seljačka društva« koja je i kod nas prevedena 1986. godine, kao originalno i znanstveno djelo, a neki profesori i tadašnji predsjednik Privredne komore Francuske P. Deschanel su Radića zamolili za prijepis radnje.²² To pokazuje da je ona za francuske stručnjake imala određenu vrijednost. Činjenica da je tiskana u Pragu pokazuje i da je češka javnost smatrala vrijednom pažnje. Ta radnja i niz drugih koje je objavio u češkim časopisima donijele su mu u vrlo kratkom roku status književnika.

Druga knjiga koja je tiskana bez popisa literature i bilježaka, a on je ubraja u znanstvene radove, jeste »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji«. Za pisanje te knjige koristio je i literaturu i statističke podatke, ali ne navodi ni izvore ni autore. I ta knjiga je tiskana u Pragu (tek nekoliko godina kasnije i u Zagrebu) što pokazuje da je naišla na interes u toj

²¹ S. Radić, *Savremena ustavnost*, str. 327—339; isti, *Politički spisi*, 69, 81; *Sidak—Gross—Karaman—Sepić*, *Povijest hrvatskog naroda od 1860—1914.*, Zagreb 1968, str. 152—8, 221—34, 238—52, 265—7; Rene *Lovrenčić*, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972, str. 252.

²² S. Radić, *Politički spisi*, str. 66.

sredini, ali po svojoj namjeni i karakteru ona prije spada u programsko-ideološke radove nego u znanstvene rasprave.

Sve te knjige i rasprave Radić nije pisao samo zato da bi u njima formulirao svoje ideološke stavove, nego barem ove gore navedene, i u želji da sam dade doprinos razvoju znanstvene publicistike kod nas, a znanja koja je sam tako stekao su služila i kao poticaj za razvoj i preciznije formuliranje njegovih ideoloških shvaćanja. Tako je on još u vrijeme studija u Zagrebu i Pragu prihvatio osnovne političke ideje i načela, stvorio politički program 1904—5. godine, ali je tek u toku pisanja tih knjiga od 1904. do 1911. godine, uglavnom na temelju francuske literature, formulirao svoje ideološke poglede na teorijskom nivou. Jedan od vrlo važnih motiva za njegovu tako obimnu publicističku djelatnost bila je i želja da za svoju obitelj i sebe osigura nezavisan izvor prihoda, jer zbog opozicione političke djelatnosti nije mogao računati na državnu službu, što se pokazalo i kada mu je odbijena već spomenuta molba na Pravnom fakultetu za docenturu. On je zapravo od 1899. godine, kada je diplomirao, do kraja 1911. godine živio kao profesionalni književnik i obitelj izdržavao isključivo honorarima od pisanja, uz zastupničke dnevnicke koje je dobivao tokom 1910. i 1911. godine kao saborski zastupnik. Krajem 1911. g. je otvorio svoju knjižaru i nakon toga je, dali zbog prilika (I svj. rat) ili zbog intenzivnijeg političkog djelovanja nakon rata njegova spisateljska djelatnost mnogo manje intenzivna.

O vrijednosti ovog dijela njegovog opusa sa stanovišta tadašnjeg nivoa znanosti govore i činjenice:

- 1) Njegove knjige »Moderna kolonizacija...«, »Savremena Evropa«, »Današnja financijalna znanost«, »Savremena ustavnost« bile su među rijetkima na našem jeziku ili čak jedine koje su obrađivale određenu problematiku i to uglavnom na temelju inozemne literature;
- 2) 1911. godine kada je Radić predao molbu Pravnom fakultetu u Zagrebu za docenturu briljantnu preporuku uz tu molbu dao je već spomenuti profesor Anatol Leroy Beaulieu;
- 3) On je, kako je sam napisao u knjizi o modernoj kolonizaciji, koristio za pisanje tih knjiga rezultate niza autora, ali se u pojedinim knjigama ipak u cjelini najviše oslanja na knjige nekih autora, ali građu i probleme koncipira samostalno koristeći često i razne priručnike, izvore građe (demografske popise i sl.), dokumente, časopise, pokazujući više samostalnosti u materiji koju je bolje poznao, tj. kada se radilo o društvenim i političkim prilikama u Hrvatskoj i Habzburškoj monarhiji, a manje kada se radilo o Evropi, ili prilikama u svijetu.

Kada je izlagao svoje stavove činio je to određeno, tako da se oni uglavnom mogu odvojiti od izlaganja problema i činjenica u cjelini od stavova drugih autora. Po tome se ti radovi razlikuju od onih koje on piše zato da bi izložio svoje ideološke i programske stavove u njima, kakva je knjiga »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji«, »Politički katekizam« ili »Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu« u kojima svu literaturu i građu koju koristi upotrebljava tako da bi potkrijepio svoje stavove.

U analizi izabranih tema i problema Stjepan Radić je uglavnom promatrao pojave i probleme u konkretnoj historijskoj situaciji i u njihovom razvoju. Komparirao je razvoj istih pojava u raznim državama, svrstavao je pojedine države i narode u više ili manje okvirne grupe prema nekim zajedničkim osobinama i karakteristikama. Pri tom nije izbjegao ni tada po-

pularne stereotipe kao u knjizi »Savremena Evropa« ili radu o Židovima, no stalno je isticao i specifičnosti razvoja u pojedinim zemljama. U skladu s njegovim pogledom na svijet koji je, kako sam napisala, nazvao realnim idealizmom ili idealnim realizmom vjerovao je da u društvenom razvoju u konačnici ne odlučuju materijalni nego duhovni faktori, ali su važni i jedni i drugi, kao i niz drugih faktora, koji u svim etapama društvenog razvoja nisu isti na pr. nekada su se svi sukobi u društvu rješavali silom, a već tada, kao i u buduće, vjerovao je S. Radić, oni će se manje tako rješavati. U skladu s takvim shvaćanjima on je smatrao da je nužno svaku društvenu pojavu promatrati sa više aspekta, odn. sa stanovišta raznih oblasti društvenog života, kao i po potrebi sa stanovišta raznih znanstvenih disciplina. Pojave u političkom životu analizirao je najčešće promatrajući ih u povijesnom razvoju, razmatrao je često utjecaj demografskih i ekonomskih faktora sa sociološkog i politološkog stajališta. Kao i Antun Radić zalagao se da se sve pojave u društvenom, a posebno političkom životu Hrvatske promatraju sa stanovišta interesa seljaštva kao najbrojnijeg, a u Hrvatskoj, po njegovom uvjerenju, i najvitalnijeg sloja hrvatskog naroda, čiji interesi su zato bitni za opstanak i razvoj toga naroda. To je zahtijevao tim prije što je i inače smatrao da se interesi raznih socijalnih grupa ne moraju uvijek sukobljavati, nego mogu biti dovedeni i u sklad, a borba za različite interese ne mora uvijek biti riješena sukobom nego i kompromisom.²³

Uz popis znanstveno stručnih radova Stj. Radića koji sam gore navela, postavlja se pitanje kuda svrstati njegove manje ili veće priručnike i rječnike za učenje češkog i ruskog jezika, odn. hrvatskog (za Čehe). Pored jednog priručnika za učenje ruskog jezika (46 str.) Radić je 1896. godine izdao priručnik češkog jezika (102 str.), te rječnik (104 str.), 1902. godine »Slovnícu s čítankom i diferencijalnim rječnikom« (147 str.), a 1906. godine i 1911. godine priručnik hrvatskog jezika za Čehe (95 str.) i napokon 1911. godine »Češku vježbenicu« za srednje i njima srodne škole od 394 str., koja je izdata kao zvanični udžbenik. Te njegove priručnike bi tek trebalo stručno ocijeniti, a bez veće analize se može zaključiti da se radi o pokušaju izdavanja popularnih priručnika. Vjerojatno bi samo češka vježbenica iz 1911. godine imala karakteristike stručno rađenog školskog udžbenika.²⁴

3. Treću grupu radova Stj. Radića čine njegove programske i ideološke rasprave, članci i govori. Ovu grupu je možda najteže odvojiti od drugih radova, jer pored klasičnih programskih tekstova seljačke stranke, koje je on pisao sa bratom Antunom ili sam, tu spada i niz članaka u raznim časopisima, novinama i drugim publikacijama, kao i govori u kojima se u cjelini ili u pojedinim dijelovima raspravlja o ideološkim i programskim stavovima.

Hrvatska pučka seljačka stranka je svoj prvi program izdala 1905. godine.²⁵ Uvodni tekst toga programa pod nazivom »Čitaocu« potpisali su svi

²³ *Hrvatska Misao*, Prag 1897 br. 3, str. 68, 69; br. 4, str. 100; *Hrvatska Misao*, Zagreb 1904, g. IV, br. 1, str. 5; br. 4, str. 174.; *Stenografski zapisnici Sabora, Petogodište 1908—1913*, str. 546, 558.; St. Radić, *Državna i narodnosna ideja*, str. 551—560.

²⁴ Stjepan Radić, *Slovnícu i čítanka češkoga jezika*, Zagreb 1898; *isti*, *Rječnik (češkoga jezika) za Hrvate*, Zagreb 1896.; *isti*, *Češko-hrvatska slovnícu s čítankom i s češko hrvatskim diferencijalnim rječnikom*, Zagreb 1902.; *isti*, *Kako ćemo se naučiti ruski?*, Zagreb 1905.; *isti*, *Jak se Čech brzo nauči chorvatsky?*, Zagreb 1906. i 1911.; *isti*, *Češka vježbenica za srednje i njima slične škole*, Zagreb 1911.

²⁵ *Hrvatska Pučka Seljačka Stranka (H. P. S. S.)*, u Zagrebu 1905., usp. A. Radić, *SD VII*, str. 7, 11—68.

članovi privremenog glavnog odbora stranke (ukupno dvadeset i jedan član) i među njima i Antun i Stjepan Radić, koji su napisali tekst cijelog programa. Oni nisu nijedan tekst u toj knjizi posebno potpisali ni naznačili tko je što pisao, a u predgovoru VII knjige sabranih djela Antuna Radića u kojoj su otisnuti svi programi stranke do Antunove smrti, V. Maček i R. Herceg su napisali da se pretpostavlja da je program više radio Stjepan, a tumač više Antun. Ta pretpostavka međutim, zasniva se na njihovoj tezi da je Antun bio više »ideolog i kulturni radnik«, a Stjepan više političar.²⁶ Iz pregleda radova Stj. Radića i tema koje su u njima obrađene koji sam dala u ovom radu vidljivo je da je i Stjepan bio ideolog, a dalje analize će možda pokazati da je po svojim sposobnostima bio čak dominantno ideolog i propagator svojih ideja, a tek onda političar. Tako ni ova teza oko podjele posla na programu ne može biti zasnovana na tvrdnji da je Stjepan bio samo praktični političar. Ipak sama pretpostavka da je Stjepan radio više program a Antun više tumač programa vjerojatno jeste točna, ali zato što je Stjepan sa svojim politološkim obrazovanjem vjerojatno znao bolje pojedine ideje i stavove uobličiti u politički program, a Antun kao etnolog i kulturni radnik je već u »Domu« koga je izdavao od 1900. do 1904. godine, pokazao izuzetnu sposobnost da i vrlo komplicirane probleme seljacima, koji su bili najčešće polupismeni ili nepismeni, objasni na jednostavan i zanimljiv način. U svakom slučaju oni su u pisanju obadva dijela teksta surađivali pa su obadva dijela odraz mišljenja i jednog i drugog brata.

Stjepan je svoje poglede na potrebu osnivanja seljačke stranke i njenu orijentaciju izložio u člancima u »Hrvatskoj Misli«.²⁷ O potrebi osnivanja takve stranke on je pisao i u brošurama objavljenim 1901. i 1902. godine »Kako ćemo iz našega zla u dobro?« i »Najjača stranka u Hrvatskoj«. Poznato je da je takvu orijentaciju predlagao i Udruženoj opoziciji kada je postao njen tajnik 1902. godine, koja se međutim nazvala Hrvatskom strankom prava, a u ispravnost takve orijentacije uvjerio ga je i narodni pokret 1903. godine u Hrvatskoj.²⁸

Po drugi puta program stranke je objavljen 1908. godine pod nazivom »Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?«, sa sličnim rasporedom posla između Antuna i Stjepana Radića, s tim da je »Prvu riječ« Antun potpisao sam, a sam je napisao i »Nauk« objavljen uz ponovo otisnuti program stranke početkom 1919. godine u »Domu«, što je bio i jedan od njegovih zadnjih tekstova jer je umro 10. II 1919. godine.²⁹ Stjepan je sam prije I svjetskog rata napisao još dva samostalna rada usko programskog karaktera: »Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora« i »Hrvatski politički katekizam«. Po načinu obrade građe i korištenju literature i drugih izvora podataka, iako ih ne navodi, zadnji rad liči na knjigu »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji, a po obimu je i veći od nje. Kako piše u širem naslovu knjige (Hrvatski politički katekizam za svjetsku, slavensku i hrvat-

²⁶ A. Radić, SD VII, str. 7.

²⁷ S. Radić, K osnivanju hrvatske seljačke stranke. *Hrvatska Misao*, Zagreb 1904, g. III, sv. 10, str. 578—591.

²⁸ S. Radić, Kako ćemo iz našega zla u dobro?, Sisak 1902.; *isti*, Najjača stranka u Hrvatskoj, Rijeka 1902.; *isti*, Hrvatski pokret 1903. godine, Allegheny, Pa (Sj. Amerika); usp. *isti*, Tri glavne sile ljetosnjeg pokreta: Seljaštvo, mladež i žene, *Hrvatska Misao*, Zagreb 1903. g. III, sv. 2, str. 90—97.; Krizman, n. dj., I. dio, str. 55.

²⁹ Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?, Zagreb 1908; usp. A. Radić, SD VII, str. 69—79, 80—137, 138—171.

sku politiku), on u tom radu pregledno iznosi svoje mišljenje što je to politička teorija i praksa, kakva je to velika (međunarodna) i mala (unutrašnja) politika, kako su se razvijale i koje su danas najmoćnije države koje igraju odlučujuću ulogu u svjetskim odnosima, te koji su glavni problemi međunarodnih odnosa u svijetu, zatim koji su glavni faktori evropske politike i glavni problemi u političkim odnosima u Evropi, te napokon kako je nastajala i razvijala se slavenska politika i o slavenskoj politici u Habzburškoj monarhiji. Na kraju Radić piše i o problemima hrvatske politike, kakav je položaj hrvatskog naroda i koji su putevi rješavanja njegovih problema. Iako je uočio mnoge važne probleme i faktore međunarodnih odnosa on tada, 1913. godine, nije predvidio neminovnost izbivanja I svjetskog rata niti razbijanje Habzburške monarhije, iako je drugu mogućnost naznačio u slučaju tvrdoglavog nastavljanja politike koja će ići na štetu Hrvata i ostalih slavenskih naroda u njoj.³⁰

1920. godine je Stjepan u »pauzi« između dva zatvora ponovo pokrenuo »Dom« koji je bio zabranjen nedugo nakon Antunove smrti i u njegovom prvom broju pod novim imenom »Slobodni Dom« objavio dopunu programa seljačke stranke pod naslovom »Stari i novi temelji hrvatske seljačke stranke«, a u br. 29. u rujnu iste godine, objavljen je »skraćeni program HPSS« koji su potpisali V. Maček i J. Predavec kao podpredsjednici i Lj. Kežman i S. Košutić kao tajnici stranke, jer se Radić nalazio opet u zatvoru, pa ga nije mogao sam formalno potpisati iako je sigurno da je on taj tekst vidio, pa vjerojatno i sam napisao. Obadva teksta sadrže radikalnije izražene nego do tada zahtjeve za miroljubivom i neutralnom orijentacijom nove države, za što većom samostalnošću Hrvatske unutar nove države i za republikansko uređenje Hrvatske, kao i neke nove radikalnije stare socijalne zahtjeve.³¹

U travnju 1921. godine »Slobodni Dom« je javio da je nakon svih rasprava gotov tekst Ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske, ali tekst ustava nije objavljen u »Slobodnom Domu«. Z. Kulundžić je u bilješkama u knjizi političkih spisa S. Radić opisao tok usvajanja tog teksta kao i njegovo objavljivanje. U istoj knjizi objavljen je tekst ustava iz brošure do koje ja nisam mogla doći, ali u »Božićnici« za 1923. godinu objavljen je tekst i od onog koji objavljuje Kulundžić razlikuje se u svim onim detaljima u kojima se razlikuje i tekst koji je Lj. Kežman (po Kulundžićevoj usporedbi) objavio u Americi. Te razlike nisu bitne s obzirom na temeljnu ideološku i programsku orijentaciju, ali je dakako bitna razlika već u tome da se taj tekst u »Božićnici« objavljuje pod naslovom »Temeljni nauk ili program« a ne »Državno uređenje ili ustav«, kako se imenuje u spomenutom članku. Tekst je raspravljen na sjednicama »hrvatske seljačke republikanske većine« i od te većine i usvojen, pa je sigurno odraz mišljenja i sugestija koje su zastupnici dali, jer se u »Slobodnom Domu« spominje živa diskusija i dosta prijedloga, ali u osnovnim crtama on je odraz mišljenja Stjepana Radića, a u tekstu se mogu prepoznati i njegove formulacije.³²

³⁰ S. Radić, Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora, Zagreb 1913; *isti*, Hrvatski politički katekizam, za svjetsku, slavensku i hrvatsku politiku, Cleveland (Hrvatski savez) 1913.

³¹ Stari i novi temelji Hrvatske seljačke stranke, *Slobodni Dom*, br. 1/1920.; Skraćeni program HPSS, *isto*, br. 29/1920.

³² Ustav seljačke republike posve gotov, *Slobodni Dom*, br. 15/1921.: Četiri pitanja i četiri odgovora, *isto*, br. 31/1922.; usp. S. Radić, Politički spisi, str. 336–369, 531–547.; usp. Arhiv Hrvatske, fond. S. Radića, kut. X, f. 1, omot 5: Temeljni nauk ili program Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), *Božićnica* za 1923. godinu, str. 49–68.

Nakon ovog teksta ustava koji je postao program stranke i koji je smatran programom stranke i nakon 1928. godine, sve do 1941. godine, objavljen je još jedan programski tekst u »Božićnici« za 1928. godinu pod naslovom »Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija« koji se sastojao iz dva dijela: 1. Nauk HSS, 2. Skraćeni program HSS. Taj program je vjerojatno nazvan skraćenim jer su iz njega izostale sve točke vezane za organizaciju hrvatske seljačke republike, te o vojsci, referendumu i plebiscitu.³³

Pored ovih tekstova koji su i deklarativno programski, ima vrlo mnogo Radićevih tekstova u kojima piše o svojim ideološkim stavovima i njihovoj programskoj konkretizaciji. U tu grupu spadaju svi njegovi članci (u cjelini ili u djelovima) u praškim časopisima »Mladih«: »Hrvatska Misao« i »Novo doba«, koji su izlazili 1897. i 1898. godine, kao i njegovi članci u drugim češkim časopisima na češkom jeziku. Tu spadaju i članci iz »Srpskog književnog glasnika« i većina iz »Hrvatske misli« koja je u Zagrebu izlazila od 1902—1906. godine, a pokrenula je »Napredna omladina«, a od 1903. preuzeo sam Stjepan Radić, koji je do kraja ne samo izdavao i uređivao nego i gotovo sam ispunjavao svojim člancima. Takvi su i mnogi članci u »Božićnicama« seljačke stranke, kao i u časopisu »Seljačka prosvjeta« koji je pokrenula »Seljačka sloga«, kulturna organizacija HSS 1926. godine. Takav karakter imaju sve brošure koje je napisao, ili u cjelini ili u dijelovima, a i u već spomenutim pedagoškim tekstovima ima također značajnih ideoloških stavova. Svi tekstovi koje je Z. Kulundžić objavio u knjizi političkih spisa su također takvog karaktera. Takvi su većinom i uvodni članci u »Domu«, kao i mnogi govori na skupštinama i sastancima. Posebno su značajni njegovi govori u Saboru Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u razdoblju od 1910. godine do 1918. godine. U saboru je on govorio često i mnogo i bio svakako njegov najaktivniji član po broju govora, prijedloga i pitanja koja je izrekao, kao i po njihovom obimu. Neke značajnije govore i on sam je objavio u posebnim brošurama jer je u njima svestrano i sistematski izlagao ideološku i programsku orijentaciju stranke, i raspravljao o nizu problema osvjetljavajući ih sa raznih aspekata. Pojedinačnih informacija o njegovim ideološkim stavovima ima i u njegovoj objavljenoj i neobjavljenoj korespondenciji, kao i u njegovim bilješkama i konceptima od kojih su najbrojniji oni iz zatvora tokom 1919. i 1920. godine.

Nemoguće je, a i nepotrebno sve te radove nabrajati i pojedinačno analizirati. Zajednička im je karakteristika da je i u njima često raspravljao o raznim problemima sa više aspekata, stavljao svoje stavove i rješenja u kontekst konkretnih problema različitih oblasti narodnog života i tako ih potvrđivao. Sve to je uz sklonost da uvijek spominje niz konkretnih primjera i da se izražava slikovito uzrok opširnosti, ali i uvjerljivosti tih tekstova.

4. Politički govori i članci najčešće su bili komentari dnevnih događaja i u njima je Radić više ili manje primjenjivao određene ideološke stavove ili ih je propagirao. U njima je dominantna politička taktika, manje strategija i temeljni ideološki stavovi. Takvih govora i članaka ima na stotine, ako ne i preko tisuću, a govori nisu utjecali na slušatelje samo sadržajem nego i slikovitim i živim stilom i načinom na koji su izrečeni, po čemu je Stjepan Radić u svom vremenu bio nenadmašan. I nakon miza godina, kada se ti govori čitaju, osjeća se zanos s kojim su govoreni, bez obzira dali je govo-

³³ *Božićnica* za 1928. godinu, str. 119—128, članak Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija.

rio na javnim skupštinama, sastancima, saboru ili sudu, ali i među njima ima razlike. Tako se može uočiti iz saborskih zapisnika kada je govorio rutinski, možda zamoren stalnim ponavljanjem istih problema i istih pitanja, koja se ne samo nisu rješavala, nego većina u saboru nije htjela priznati ni njihov značaj. Kako je bio vrlo živog temperamenta u takvim, ali i u drugim situacijama, dolazilo je do žestokih ispada koje su protivnici koristili protiv njega. Nasuprot takvim trenucima znao je posebno u značajnim situacijama, održati govore koji su preciznošću formulacija s jedne strane i slikovitošću izraza koji su se pretvarali u simbole znao oduševiti ne samo pristalice njegovih ideja nego i priznanje njegovih sposobnosti od strane njegovih protivnika. On je volio govoriti seljacima na javnim skupštinama i uživao u takvim, kako ih je on doživljavao, susretima s narodom. Ti su govori slikoviti, puni živih primjera i duhovitih opaski i zanosa koji je prelazio i na publiku, bio je i najbolji propagator svojih ideja i politike.

5. Njegovi literarni radovi čine poseban dio njegovog opusa koji mnogo govori o njegovoj ličnosti, jer prozni tekstovi su autobiografskog karaktera, a pjesme su vezane i za njegova intimna osjećanja (ljubav prema zaručnici i supruzi, djeci, obiteljski ugođaji), ali pokazuju i, kao i prozni tekstovi, kako je on svoju intimnu sreću neraskidivo vezao sa radom za sreću naroda iz koga je potekao u socijalnom (seljaštvo) i nacionalnom (Hrvati) smislu. Pjesme je objavljivao u prilogima časopisu »Hrvatska Misao« kojega je sam uređivao u Zagrebu, kao i u mnogim brojevima »Doma«. U proznim tekstovima vide se iste preokupacije, ali je u njima više vidljiv utjecaj sredine iz koje je potekao, a posebno utjecaj snažne ličnosti njegove majke, koja je svojom ljubavlju »prema svim ljudima« i svojom ustrajnošću i temperamentom snažno utjecala na Stjepana, a i na Antuna Radića.

U zapisima se nalaze vrlo uspješno odslikane ličnosti ljudi s kojima se susretao po zatvorima i za koje je vjerovao da su ih u zločin vodili više težak život, neznanje, duhovna zapuštenost i temperament nego pokvarenost.

Književnim radom u užem smislu bavio se uglavnom na početku svoje političke karijere i životnog puta. Kasnije je taj rad zanemario i ograničio se uglavnom samo na pisanje rodoljubnih pjesama koje su izražavale temeljne ideološke točke seljačke stranke. Njegove književne zapise iz Praga Marijan Matković je smatrao ozbiljnim prilogom našoj naivnoj književnosti: »Onom tipu književnosti koji se u okviru našeg općeg književnog izraza vjekovima obnavlja kao specifikum našega društvenog razvoja, što se trajno zbivalo na bazi seljačke konzervativno-buntovne psihologije«. On je pisao da je Radićeva proza »prostodušna, naivna, često nespretna, mjestimice srce drapatelno sentimentalna«, ali nekoliko stranica ranije ističe literarnu vrijednost »Tri sretna puta«, koji čine najvredniji dio »Praških zapisa«. O »Uzničkim uspomena« Matković konstatira samo usput da su literarno i »spretnije« i vrednije, ali da su ipak precijenjene, kada su po artistskom intenzitetu uspoređivane s »Zapisima iz mrtvog doma« F. M. Dostojevskog.³⁴

³⁴ S. Radić, Praški zapisi, str. 7, 11, 12, 13; *isti*, Uzničke uspomene, Zagreb 1971.; usp. Uzničke uspomene, I. i II. dio, Novi Sad, te Uzničke uspomene III. dio, Zagreb 1929.; S. Radić, Seljačka sloga u svom pravom značenju. *Seljačka prosvjeta*, 1/1926.; *isti*, Narodne samouprave — ognjište seljačke prosvjete, br. 4/1927.; Govor S. Radića u Seljačkom prosvjetnom domu, br. 6/1927.; Govor S. Radića na kraju Prosvjetnog tjedna, br. 3/1928.; S. Radić, Moj politički životopis, br. 6, 7, 8/1928.; Historijski arhiv grada Zagreba, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, I Obiteljska korespondencija, II Pisma S. Radiću, III Pisma A. Radiću, IV Pisma

6. Posebni dio pismene ostavštine Stjepana Radića čine pisma i njegove bilješke. Pisma, koliko su sačuvana, nalaze se u ostavštini obitelji, u Arhivu Hrvatske i Arhivu grada Zagreba, ali i u nekim češkim arhivima. Veliki broj pisama objavio je B. Krizman, ali ih je ostalo još mnogo neobjavljenih. Bilješke se također nalaze u Arhivu Hrvatske i obiteljskoj ostavštini. I u pismima i u bilješkama ima fragmentarnih podataka o ideološkim i programskim stajalištima, posebno u onima koje predstavljaju nacрте nekih političkih proglaša, članaka i govora.

Iz ovoga što sam do sada napisala vidljivo je da je Radić uložio mnogo napora i upornosti da bi stekao što temeljitiju naobrazbu, jer je u svojim člancima isticao važnost sistematske, široke i temeljite naobrazbe političara. Za takav stav mu je možda prvi poticaj dala koncepcija Franje Račkog o »narodnoj znanosti« jer je s njim bio veoma blizak u zadnjim godinama njegovog života, a kasnije su mu za takav napor davali dalje poticaje ruski profesor N. Kareev i T. Masaryk. Zato je koristio svaku mogućnost da uči nove jezike, pa je svaku dužu zatvorsku kaznu koristio upravo za takvo učenje. Tako je mogao čitati o problemima koji su ga interesirali djela raznih autora na svjetskim jezicima, jer je rano naučio sve slavenske jezike i njemački, za vrijeme studija i francuski, a i engleski kasnije, a donekle je znao i talijanski i mađarski. To njegovo nastojanje da stekne što solidniju naobrazbu je zbog niza dodatnih faktora (potreba da uzdržava obitelj i želja da znanstvene spoznaje iz Zapadne Evrope prenese i u našu sredinu su dva najvažnija) preraslo okvire pasivne recepcije, pa i prostog prenošenja tuđih spoznaja i pretvorilo se dijelom i u vlastiti istraživački napor. U tom istraživačkom, znanstveno-stručnom radu on je svojom upornošću, radnom energijom i dobrim pamćenjem kompenzirao probleme s vidom, ali ipak je to bio jedan od razloga zbog koga se nije mogao posvetiti u potpunosti znanstvenom radu. Loš vid i temperament uzrokovali su da je znao donositi i šitrene zaključke na što ga je u studentskim danima upozoravao i njegov brat Antun. Stereotipi koje susrećemo kasnije u njegovim knjigama, iako su tada bili popularni, vjerojatno su dijelom također uzrokovani slabim vidom koji ga je onemogućavao u čitanju još više izvora i literature, ali i potrebom da radi i piše brzo jer je pisanjem održavao obitelj, a uz to se vrlo intenzivno bavio političkim radom.

Zbog svega toga se u njegovim radovima i govorima često i neočekivano isprepliću sistematske analize i obilje podataka sa stereotipima, dalekovidi i lucidni zaključci i brzopletost, objektivno rasuđivanje sa terperamentnim subjektivizmom.

Ipak široko obrazovanje utjecalo je da u svoj ideološki sustav uključujući i mnoge znanstvene spoznaje i da shvati da u društvu i politici nema jednostavnih rješenja, i da svaki novi korak zahtijeva dug i ustrajan rad.³⁵

Mariji Radić, V Pisma S. Radića raznim osobama, VI Dopisi *Slobodnom Domu* i *Narodnom Valu*; Arhiv Hrvatske, Fond Stjepana, Antuna i Pavla Radića, kut. I, II, III, VI, VIII, f. 1, omot I—II; kut. IX, f. 1 (1908—1913), omot. I—IV; f. 2 (1904—1915, omot A. B; f. 3 (1916—1929), omot I—III; kut. X, f. 1, omot 1, 3, 4; *Srpski književni glasnik* Beograd 1901. sv. 2, 3, 4; 1903, sv. 2, 3, 4.

³⁵ *Hrvatska Misao*, Prag 1897, br. 3, str. 68, 69; br. 4, str. 100; *Hrvatska Misao*, Zagreb 1904, br. 1, str. 5; br. 4, str. 174; Stenografski zapisnici Sabora, Pet. 1908—1913, knj. 1, str. 546, 558.; S. Radić, *Državna i narodnosna ideja*, str. 551—560; Krizman, *Korespondencija*, I, str. 76, 83—84, 87—88, 108, 125, 160, 167; Dragoljub Jovanović, *Učitelji energije*, Beograd 1940; F. Hlavaček, *Jihoslavenska pokrokovna generace*, *Prehled*, Daruvar 1965/6, br. 1—2.

UTJECAJI I DODIRI

Za istraživanje djela Stjepana Radića bitno je analizirati prilike i utjecaje u kojima su ti radovi nastajali, kao i veze i dodire s ličnostima iz raznih sredina. Važan je utjecaj njegovog porijekla i njegove veze sa selom, njegov život u Zagrebu i putovanja po Hrvatskoj, njegov boravak i studij u Pragu i Parisu, put u Kijev i Moskvu, te intelektualni utjecaji počevši od Zagreba preko Rusije i Češke do Francuske. Značaj su imali i utjecaji i dodiri sa ličnostima iz njemačke i austrijske sredine, Poljacima i nekim Mađarima, te kontakti sa ličnostima iz Britanije, a vrlo značajni su utjecaji britanske ustavno-pravne prakse i misli.

Utjecaji hrvatske, ruske, češke i francuske, kao i drugih sredina i literature promatrala sam najviše u okviru utjecaja literature na njegove pisane radove i to uglavnom one znanstveno-stručnog karaktera, a ne na njegova opredjeljenja u praktičnoj političkoj djelatnosti. To sam učinila: jer je njegova praktična politička djelatnost bila određena njegovim ideološkim stajalištima izraženim u pisanim radovima i jer se u znanstveno-stručnim radovima taj utjecaj najjasnije može identificirati, te jer je on upravo u tim radovima razradio i definirao svoje osnovne ideje na, za njega, najvišem teorijskom nivou.

U programskim, ideološkim i političkim brošurama, govorima i člancima on samo sporadično spominje neka teorijska shvaćanja i njihove autore, pa sam zato u analizu po potrebi uključila i te radove. U cjelini oni su konkretizacija njegovih osnovnih ideoloških stavova.

A. Hrvatsko selo

O porijeklu, djetinjstvu i mladosti Stjepana Radića pisao je on sam, a pisali su i B. Krizman i Z. Kulundžić, kao i mnogi drugi prije II svj. rata.³⁶ Ovdje ću pisati samo o onim činjenicama koje su bitno utjecale na formiranje njegove ličnosti i izgradnju njegove ideologije.

On je bio deveto dijete Jane, rođ. Posilović, i Imre Radića. Majka mu je poticala iz zadruga iz koje je ponikao i zagrebački nadbiskup Posilović, što je vjerojatno utjecalo i na njena shvaćanja. Rođen je 1871. godine u Trebarjevu Desnom, nedaleko od Siska. Četiri razreda osnovne škole polazio je u Martinskoj Vesi u blizini rodnog sela i bio odličan đak. Gimnaziju je pohađao u Zagrebu, osim IV razreda koji je završio u Karlovcu, a VII i VIII razred i maturu je privatno polagao, jer je već tada zbog politike isključen iz zagrebačke gimnazije. Ispite je spremao kod kuće i tako opet duže vrijeme živio u rodnom selu. Zadnji puta je par mjeseci živio u Trebarjevu 1898. godine skupa sa suprugom Marijom. Tada je živio u kući svoje mlađe sestre Kate, udate Jajnčir, s kojom je do kraja njenog života održavao vezu. Ona je napisala vrlo uspio prikaz narodnog života u Trebarjevu koji je Antun Radić objavio u »Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena« koji je uređivao.³⁷ Roditelji su umrli još dok je studirao, a on je

³⁶ S. Radić, *Politički spisi*, str. 51; Krizman, *Korespondencija*, I, str. 25.

³⁷ B. Krizman, *Korespondencija*, I., str. 30, 32, 116, 131, 246, 251, 310, 326, 524; *Kata Jajnčir*, Trebarjevo. *Narodni život i običaji*, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb 1898, sv. 1, str. 55—139; sv. 2, str. 211—251; Zagreb 1901, sv. 6, str. 187—248.

bio posebno vezan za majku kojoj je bio sličan po temperamentu. Ona je, kako sam već napisala, utjecala na obadva brata i Antuna i Stjepana. Njen lik, njen odnos prema svijetu i ljudima Stjepan je sa puno ljubavi, ali i realizma i vrlo uspjelo opisao u zapisu »Tri sretna puta« pod dva karakteristična naslova: »Majčina ljubav prema svim ljudima« i »Hrvatska seljanka i mađaronski veliki župan«. ³⁸ Sa ostalom braćom i sestrama je također održavao veze, a kasnije i sa nećacima. Jedan od nećaka bio je i Pavle Radić, o kojem su Antun i Stjepan vodili brigu od početka njegovog školovanja, pa se tako, vjerojatno pod njihovim utjecajem i sam posvetio političkoj djelatnosti. ³⁹

Njegovo poznavanje sela i seljaka nije se temeljilo samo na vezama s rodnim selom nego je još u đačkim danima prošireno njegovim poznatim putovanjima po Hrvatskoj, uglavnom pješice, koja je produžavao i do Beograda, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Tako je već kao petnaestogodišnji dječak, nakon III razreda gimnazije, krenuo na svoje prvo putovanje pješice iz Zagreba do Koprivnice, pa Podravinom i Podunavljem do Zemuna i Beograda, te natrag Posavinom do Siska, odn. Trebarjeva. Na tom putu, kao i na kasnijim putovanjima cilj mu je bio upoznati kulturne i prirodne znamenitosti Hrvatske, a po mogućnosti vidjeti i upoznati i značajne ljude (zato je na tom prvom putovanju svratio i do Đakova da upozna J. J. Strossmayera), ali prije svega upoznati narod, njegov način života i mišljenja, njegove probleme i preokupacije, a taj je narod najvećim dijelom bio seljački. Zato je i putovao pješnice od sela do sela i od grada do grada, a vozio se samo ako bi ga seljaci usput pokupili kolima. S takvim njegovim putovanjima nisu se slagali otac i stariji brat seljak, a majka i brat Ante bili su njegovi zagovornici. Nakon V. razreda gimnazije tako je proputovao slovenskim zemljama, Istrom i Hrvatskim Primorjem, a nakon položene mature putovao je preko Like i Dalmacije, pa uz Neretvu do Mostara u namjeri da proputuje i Bosnu i Hercegovinu, ali je u Mostaru uhapšen i izgnan iz Bosne i Hercegovine i pod pratnjom otpremljen do Rijeke, te se onda preko Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara vratio kući. ⁴⁰

Najvažnija spoznaja do koje je došao na tim putovanjima bila je da ima dosta seljaka, iako je većina još nepismena, neobrazovana, siromašna i politički pasivna, koji se ne ograničavaju samo na vlastite brige i probleme nego razmišljaju i o problemima svoga sela, pa i seljaštva uopće, kao i o problemima svoga kraja i naroda u cjelini. Iz tih njihovih razmišljanja javlja se i svijest o potrebi uzajamnog povezivanja, organiziranja i angažiranja u rješavanju kako problema seljaštva tako i problema opstanka i razvoja hrvatskog naroda. Ta svijest nije podjednako razvijena u svim krajevima, ali je za Radića bilo značajno da postoji i da se razvija. Sa toga stanovišta pisao je i svoje prve radove u studentskim časopisima koje je sa kolegama pokrenuo u Pragu »Hrvatska Misao« i »Novo Doba«, kao i u mnogim kasnijim radovima. ⁴¹ I u toku studija, kao i nakon povratka, u Zemunu i Končanici, i kao tajnik Udružene opozicije u Zagrebu nastavio je

³⁸ S. Radić, Praški zapisi, str. 30—56; isti, Politički spisi, str. 52.

³⁹ S. Radić, Politički spisi, str. 52; Krizman, Korespondencija I, 71—72, 76, 78, 81, 91—92, 101, 113, 115, 116, 131, 173, 176, 240, 248, 252, 254, 305, 357, 364, 377, 424; II, 546, 669, 670, 671, 684, 715, 749; Historijski arhiv Zagreba, Arhiv S. Radića, I D.

⁴⁰ S. Radić, Politički spisi, str. 53, 54, 56, 58; isti, Praški zapisi, str. 57—69.

⁴¹ S. Radić, Hrvatski ideali, *Hrvatska Misao*, Prag 1897., sv. 1; *Novo Doba*, Prag 1898., sv. 1—6; S. Radić, Politički spisi, str. 195—232.

putovati po selima i gradovima Hrvatske agitirati i stvarati političku organizaciju i za vrijeme izbora i van njih. Kao tajnik Hrvatske stranke prava radio je na njenoj organizaciji na terenu i prije pokreta 1903. godine, a za vrijeme pokreta je bio vrlo aktivan kada nije bio u zatvoru. Zato je u doba osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke u prosincu 1904. godine imao već dosta poznanstava i veza i u gradovima i u selima Hrvatske. Kao predsjednik te stranke razvio je intenzivnu aktivnost na propagiranju svojih ideja i stranačkog programa te okupljanju seljaka oko stranke. I tada je međutim, zbog oskudnih materijalnih sredstava s kojima je stranka raspolagala znao putovati pješice. Iz tog perioda, kao i iz vremena I svetskog rata i nakon njega sačuvana su brojna pisma lično Stjepanu Radiću ili redakciji »Doma«, kao i razni stranački proglassi, upute, mjenice i dionice seljaka kojima su financirali stranačku tiskaru i t. d. U tim pismima ima izvještaja o radu stranke na terenu i situaciji i problemima pojedinih sela ili krajeva, prijedloga za rad, priloga za objavljivanje u »Domu«, raznih molbi, žalbi i obavijesti. Radić je ta pisma često sam čitao i korigirao za objavljivanje, ona su mu bila izvor informacija i inspiracija kao i susreti po selima ili na sastancima i skupštinama.⁴²

Imovno stanje

Na ličnost Stjepana Radića i njegove osobine i stavove sigurno je utjecala činjenica da je potekao iz siromašne porodice, da se za vrijeme školovanja u Zagrebu i Pragu gotovo sam izdržavao sredstvima koje je dobivao od instrukcija koje je davao svojim kolegama, te da je u Moskvi i Paris otišao financiran sitnim prilozima ljudi koji su vjerovali da su Hrvatskoj potrebni sposobni i školovani ljudi. Uz tako loše materijalne prilike on je od djetinjstva imao problema i s lošim vidom, bio je izrazito kratkovidan i patio je od neke vrsti »kokošjeg sljepila«. Te dvije prepreke u njegovom životu koje je on uspio svladati su sigurno utjecale da on vjeruje da se radom i upornošću mogu svladati sve prepreke, te da stekne samopouzdanje i vjeru u svoje sposobnosti, kao i povjerenje u ljude koji su mu često pomagali (iako je od ljudi doživljavao i političke progone), a time i ogroman entuzijazam i optimizam kojega nikakve neprilike i neuspjesi nisu mogli slomiti.

Radićev otac je bio marljiv, razuman i štedljiv seljak koji je na svom malom posjedu racionalno gospodario i tako povećao posjed od tri jutra, koje je dobio po raspadu zadruge, do sedam jutara. To je međutim bilo malo za uzdržavanje mnogobrojne obitelji i tražio je od svih, pa i od djece mnogo mukotrpnog rada. Ipak svu djecu, i mušku i žensku, Imro i Jana su slali u osnovnu školu u obližnju Martinsku Ves. Kako se Antun isticao u školi svojim uspjehom majka mu je uspjela osigurati skromnu potporu za polazak gimnazije u Zagrebu. Stjepan je bio isto tako dobar đak, ali već tada se mislilo da zbog lošeg vida neće moći završiti školovanje. On je međutim bio uporan i sam je bez potpore otišao bratu u Zagreb. Tako je sa bratom tokom I razreda gimnazije dijelio ionako skromnu stipendiju, a u II razredu bio je u biskupskom zavodu za siromašnu djecu. No već tada

⁴² Historijski arhiv Zagreba, Arhiv S. Radića, VI, dopisi *Sl. Domu* i *Nar. Valu*; Arhiv Hrvatske, fond Stjepana, Antuna i Pavla Radića, k. I, f. 1; k. 2, f. 1; k. IX, f. 1, omot 2; k. XI, f. 3, 4, 5, 6, 7; k. XII, f. 1, 2, 4; k. XIII, omot 9.

se pokazala njegova buntovna pravdoljubiva narav zbog koje je došao u sukob s razrednikom pa je iz zavoda isključen, ali uz lječničku svjedodžbu da zbog vida neće moći završiti školovanje. Od III razreda uzdržavao se uglavnom sam instrukcijama. IV razred je morao završiti u Karlovcu jer se opet sukobio sa profesorima braneci lošije učenike od batina. To mu je donijelo velike probleme jer ga u Karlovačkoj sredini nisu poznavali pa je teško nalazio instrukcije i zbog toga tako oskudijevao da je i gladovao. U višim razredima gimnazije opet se održavao instrukcijama u Zagrebu.⁴³ Tim instrukcijama on je kompenzirao i svoj slab vid jer su učenici s kojima je učio čitali gradivo koje je trebao naučiti, a on ga je bez ponovnog čitanja pamtio i objašnjavao.

Na studiju je počeo objavljivati prve članke, ali mu oni nisu donosili spomena vrijedne prihode. Tako se i dalje na studiju u Zagrebu i Pragu održavao instrukcijama (spremao je za ispite preko ferija i grofa Tomu Erdödyja i učio ga hrvatski).⁴⁴ Nakon spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevom trgu u vrijeme posjeta cara i kralja Franje Josipa I nije mogao više nastaviti studije u Habzburškoj monarhiji. Nakon neuspjelog pokušaja da nastavi studij u Moskvi upisao se na Slobodnu školu političkih znanosti u Parisu. Za put u Moskvu 1896. godine dobio je sredstva iz fonda za pomoć onim učesnicima gore spomenutih demonstracija koji nisu imali vlastitih sredstava za nastavak studija. Prvu godinu studija u Parisu završio je financiran mnogobrojnim sitnim prilozima građana i kolega.⁴⁵ *Svu tu pomoć* je nakon I godine studija izgubio kada se, iako bez ikakvog sigurnog izvora prihoda, oženio, jer se bojao da će ga njegova zaručnica, Pražanka, kada napokon dobije stalno mjesto učiteljice u Pragu, pod utjecajem obitelji napustiti. Tako je zadnju godinu studija završio sredstvima dobijenim na mjenicu na dio očevog imanja koji je trebao naslijediti, ali i na dijelove kojih su se u njegovu korist odrekla dva starija brata Ivan i Antun.⁴⁶ Uz sve te neprilike studije je završio kao drugi u klasi i za nagradu dobio čitavu biblioteku pravnih, historijskih i politoloških djela, koju je kasnije koristio i za pisanje svojih radova. Sa sredstvima koje je tada dobio od tadašnjeg predsjednika komore Francuske Paula Deschanela za prijepis svoje diplomatske radnje, mogao je otputovati sa suprugom u Prag gdje se neko vrijeme zaustavio.⁴⁷ U Pragu je zahvaljujući stalnoj suradnji u mnogim novinama i časopisima, valjda po prvi puta u životu, živio u relativnoj materijalnoj sigurnosti. Sve češće pojavljivanje njegovog imena u javnosti potsjetilo je prašku policiju da je on imao trajan izgon iz Cislajtanije i on je morao, sada već sa suprugom i kćerkom hitno napustiti Prag. Nastanio se u Zemunu odakle je također dopisivao u praške novine i časopise, a imao je i novinarsku iskaznicu »Le Monda« i »La Patrie« i »Le Petit Parisien« pa je i u Zemunu živio bez materijalne oskudice. Na poziv jednog prijatelja, iz Zemuna se preselio u selo Končanicu kraj Daruvara u Slavoniji, ali je tamo ostao bez planiranih izvora prihoda i jedva preživio do poziva Udružene opozicije iz Zagreba da postane njen tajnik sa 1000 kruna godišnje plaće.

⁴³ Krizman, Korespondencija, I, 26—32; S. Radić, Praški zapisi, str. 27—29.

⁴⁴ Krizman, Korespondencija, I, 28.

⁴⁵ Isto, 29—32, 37, 245—246, 250, 276, 295—296; S. Radić, Politički spisi, 63—66.

⁴⁶ Krizman, Korespondencija, I, 31—32; S. Radić, Politički spisi, 66.

⁴⁷ Krizman, Korespondencija, I, 32; S. Radić, Politički spisi, 66.

Tako se početkom 1902. godine definitivno doselio u Zagreb i u njemu se stalno nastanio. Krajem 1902. godine njegova supruga je, dok je on bio u zatvoru, uz polog od 1400 K (honorar za knjigu priča čeških književnica koje je izabrao i preveo na hrvatski i honorar češkog književnog društva »Svatorbor«) kupila na kredit kuću u Međaškoj ulici, da bi izbjegla izgon iz Zagreba. U toj kući su živjeli do 1925. godine. Od 1904. do 1911. godine Stjepan Radić je sa obitelji živio isključivo od honorara, kao profesionalni književnik i publicist. Iako je u tom periodu objavio pet knjiga i mnogo brošura i članaka u časopisima, kao i mnogo članaka u novinama (uz »Dom« u »Obzoru« ,»Jutarnjem listu«, »Novostima«) prihodi su bili skromni i neredoviti. Takve materijalne prilike su ga smetale i u političkom djelovanju. On i Antun Radić, kao i ostali osnivači stranke i članovi glavnog odbora nisu imali nikakav kapital s kojim bi mogli financirati rad stranke, pa se on financirao članarinom i drugim sitnim prilozima. Stranačka tiskara je dolazila više puta na rub propasti, a bila je kupljena mjenicama članova glavnog odbora, najčešće seljaka, koji su za njene dugove garantirali svojim imanjima. Zato su i Antun i Stjepan Radić ne malo energije i vremena morali trošiti na takva pitanja. Radić je i svoja politička putovanja financirao ponekad sam. Tako je 1909. godine putovao u Moskvu svojim sredstvima i kada mu je tih sredstava ponestalo morao se vratiti kući, iako je ocjenjivao da bi starni cilj putovanja ostvario tek dužim boravkom.⁴⁸

Zbog svega toga je krajem 1911. godine na sugestiju čeških prijatelja, koji su dali i financijsku pomoć, osnovao svoju knjižaru, prvo samo u kući u Međašnjoj ulici, a ubrzo zatim i u Jurišićevoj br. 1., u iznajmljenom lokalu. Knjižara je, i pored toga što je on dobar dio 1912. godine proveo u zatvoru, postala aktivna i bila je do kraja Radićevog života temelj materijalne egzistencije njegove obitelji.⁴⁹ Za vrijeme I svjetskog rata značajan izvor prihoda je pored knjižare bio i vinograd koji je Radić kupio sa jednim od nećaka i obrađivao ga sam radeći sve fizičke poslove. Saborske dnevnice je prije rata dobivao neredovito jer je sabor raspuštan, a za vrijeme rata, koliko je sabor i radio, on je bio zbog sukoba sa Koalicijom isključivan sa 30 pa i 60 sjednica sa gubitkom dnevnica.⁵⁰ Dugotrajni zatvor Stjepana Radića 1919. i 1920. godine, kao i neizvjesnost koliko će potrajati utjecao je da je mlađa njegova kći Mira (kasnije udata Košutić) morala napustiti studij matematike u Pragu da bi mogla pomagati majci u vođenju knjižare i kućanstva jer to ona nije mogla sama. 1925. godine uselili su se u novu kuću u Hercegovačkoj ulici, ali u njoj je uz Stjepana Radića, suprugu i mlađeg sina stanovala i starija kćer Milica sa suprugom i dvoje djece, te stariji sin Vladimír koji se također oženio i imao prvo dijete prije Stjepanove smrti. Tako Stjepan Radić ni tada nije dobio svoju radnu sobu.⁵¹ Takvi materijalni uvjeti sigurno su utjecali na njegov rad.

⁴⁸ Stenografski zapisnici Sabora, Petog. 1908—1913, knj. 1, str. 600—602; S. Radić, *Politički spisi*, str. 74—76; Krizman, *Korespondencija*, I, 37, 421, 439, 440, 441, 452, 453, 455, 457, 459—461; II, 749; AH, fond S., A. i P. Radića, k. I, f. I, omot 9; k. II, f. I, autobiografija S. Radića, str. 25; k. VI, pravila Novinske zadruge *Dom*.

⁴⁹ S. Radić, *Politički spisi*, str. 67—71, 72, 81; Krizman, *Korespondencija*, I, 32—38.

⁵⁰ Kuizman, *Korespondencija*, I, 38.

⁵¹ Izjava Mire Košutić, r. Radić, autorici.

Grad i građanstvo u Hrvatskoj

Stjepan Radić se sa gradskim životom i građanstvom u Hrvatskoj upoznao za vrijeme školovanja u Zagrebu i Karlovcu, promatrajući svoje profesore i stanodavce, svoje školske drugove i njihove roditelje. Izgleda da je i tada u dječjačkoj i mladenačkoj dobi bio spretan u komuniciranju s ljudima tako da se lako uključivao ne samo u društvo svojih vršnjaka, nego je sticao simpatije i povjerenje odraslih, što potvrđuje i činjenica da je lako sticao povjerenje za držanje instrukcija. Upoznao je Strossmayera, na studiju je posjećivao najistaknutije predstavnike obadvije opozicione stranke u Hrvatskoj, na ručak je odlazio kod sveučilišnih profesora dra Smičiklase, dra Brestyenskog, dra Boroše, dra Amruša, a posebno se sprijateljio s Franjom Račkim.⁵² Još u gimnaziji se interesirao za politiku i sam protestirao protiv onih pojava koje nije odobravao. Na studiju se, već s obzirom na stručno usmjerenje, upoznao s državnopravnom historijom Hrvatske i njenim položajem u Habzburškoj monarhiji. Promatranjem i kontaktima upoznao se s radom sabora i političkih stranaka u Hrvatskoj, idejama i programima i njihovim načinom rada. U razgovorima s istaknutim političkim vođama i intelektualcima naučio je analizirati i kritički preispitivati razne ideje i stavove te je pod utjecajem tih kontakata i svog iskustva formirao svoje stavove. Već u gimnaziji je imao krug istomišljenika, a na studiju se organizirano povezivao ne samo sa kolegama sa zagrebačkog sveučilišta nego i studentima iz Hrvatske koji su studirali u Pragu, Beču, Gracu, kao i sa studentima iz Slovenije. On je, kao i većina njegovih kolega brzo shvatio da je jedan od glavnih problema i glavni uzrok slabosti hrvatske opozicije njihovo međusobno sukobljavanje, u kojima troše energiju umjesto da se zajednički bore protiv Hrvatima neprijateljskog Khuenovog režima. Drugi veliki problem je razdor između srpskih i hrvatskih stranaka u Hrvatskoj. Zato se Stjepan Radić angažirao na pomirenju dvije opozicione hrvatske stranke, a nastojao je sa drugim svojim istomišljenicima uspostaviti suradnju sa mladim Srbima u Hrvatskoj i van nje. Rezultat tog nastojanja je bila suradnja velikog dijela hrvatske omladine van stranaka i suradnja sa srpskom omladinom u okviru »Napredne omladine«.

Radić je, kao i drugi mladi, smatrao da su stare stranke neorganizirane, da ništa ne rade u širokim slojevima naroda i da prema sposobnostima i mišljenju tih slojeva imaju predrasude. Zato se u svom radu ograničavaju ili samo na državnopravnu problematiku, kao Pravaši, ili na izgradnju znanstvenih, kulturnih i prosvjetnih ustanova za uski krug obrazovanog građanstva, a ne rade dovoljno na stvarnom uvođenju osnovnog obrazovanja za sve stanovnike Hrvatske, kao i za stvaranje prilika u kojima će te škole, kao i druge obrazovne i znanstvene ustanove biti stvarno narodu korisne, a ne biti mu samo na teret. Zato se i povećava jaz između obrazovne inteligencije i građanstva koje je prihvatilo tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije, često i nekritički, i najšireg slojeva naroda, koji iako je bistar i ima svoju staru kulturu, ne može i nezna primijeniti korisne tekovine moderne civilizacije, a modernizaciju doživljavaju samo kroz nova porezna opterećenja. Kada najdobronamjerniji politički vođe i žele nešto učiniti u interesu najširih slojeva naroda, to ne mogu jer ne poznaju njihove stvarne interese i potrebe. Tokom vremena su te ideje, kao vjerojatno i seljačko

⁵² S. Radić, *Politički spisi*, 58; Krizman, *Korespondencija*, I, 27, 53—54.

porijeklo, Radića vodile ka tome da iz činjenice da je seljaštvo najbrojniji dio naroda izvede zaključak da je njegovo organiziranje i pretvaranje u glavnog nosioca nacionalne i socijalne politike preduvjet za uspješan napredak hrvatskog naroda.⁵³

INTELEKTUALNI UTJECAJI I DODIRI

Pored uvjeta života i utjecaja sredine iz koje je potekao i sredina u kojima se razvijao i rastao, na idejno sazrijevanje Stjepana Radića utjecao je i sam proces školovanja, karakter i intelektualna atmosfera škola i društvenih sredina u kojima se školovao kao i literatura koju je čitao.

1. Školovanje u Zagrebu

Gimnaziju je polazio u Zagrebu, ali je već u II razredu došao u sukob sa ustaljenim shvaćanjima discipline koji se ponovio i u IV razredu. Takva shvaćanja krute discipline nisu u to vrijeme bila karakteristična samo za Zagreb ili Hrvatsku, nego uglavnom cijelu Evropu i šire. Ali neki nedostaci od kojih su patile gimnazije u Hrvatskoj su u drugim zemljama već uklonjeni ili zbog različitih pristupa odgoju nisu nikada ni postojali. I o jednim i o drugim nedostacima školskog odgoja i obrazovanja Stjepan Radić je kasnije često raspravljao ne samo u svojim pedagoškim radovima nego i u drugim programskim, ideološkim i političkim tekstovima i govorima. On je smatrao da se u tadašnjim gimnazijama u Hrvatskoj uz klasične jezike malo i slabo uče jezici suvremenih naroda, da se uči mnogo o povijesti klasičnih naroda, a manje o povijesti i geografiji suvremenih naroda. Previše se uči geografija i povijest njemačkog naroda, a premalo povijest i geografija Hrvatske i drugih slavenskih naroda. Povijest se uglavnom uči kao povijest država, kraljeva i istaknutih ličnosti, a zanemaruje se uloga naroda u povijesti. Ne uči se ništa o etnologiji, privredi i, kako je on pisao »sociologiji naroda«. Gradivo je općenito bilo preobilno, zahtijevalo se puno mehaničkog pamćenja umjesto da se poticalo na razmišljanje i samostalno zaključivanje. Bio je zapostavljen odgojni rad koji se i inače zasnivao na zastarjelim principima slijepe poslušnosti autoritetima umjesto odgoja svestranih samostalnih i karakternih ličnosti. Radić je i u takvoj gimnaziji, i uz spomenute materijalne prilike i probleme s vidom bio odličan đak, ali je smatrao da je takva škola jedan od krivaca (uz materijalnu ovisnost o državi) da je hrvatska inteligencija zaposlena u državnim uredima oportunistička.⁵⁴

⁵³ S. Radić, *Hrvatski pokret 1903*; isti, *Tri glavne sile ljetšnjeg pokreta*, 92—93; isti, *Izlaz iz današnjega meteža, Hrvatska Misao, Zagreb 1904*, sv. 8, 455—456, 462—463, 466—467; Branka Boban, *O osnovnim obilježjima seljačke države u ideologiji Antuna i Stjepana Radića, Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 13/1980, str. 66—68.

⁵⁴ S. Radić, *Politički spisi*, str. 52—58; Krizman, *Korespondencija*, I, 25—27; S. Radić, *O pripravi za rad u narodnoj politici*, n. dj., br. 6, str. 317—323; isti, N. Kareev o samostalnom naobražavanju, n. dj., br. 3, str. 66—69; br. 4, str. 98—99; br. 5, str. 140—143; isti, *Kako se odgajaju gospodari svijeta, Hrvatsko kolo, Zagreb 1906*, str. 185—218.; *Stenografski zapisnici Sabora, Pet 1908—1913*, knj. 1, str. 511—544, 628, govor S. Radića; S. Radić, *Dvije rasprave o školstvu, Zagreb 1903*, str. 3—4, 7—11, 19—24.

Studije je započeo u Zagrebu i tu ih je želio i završiti, a tek poslije putovati i upoznati se sa drugim zemljama, njihovim načinom života i njihovom kulturom. Dio njegovih kolega, kojima su to dozvoljavale materijalne prilike, rado je po koji semestar upisivao u Beču ili Grazu ili na nekom drugom sveučilištu, da proširi svoje vidike i znanja. U inozemstvu su mnogi studirali i zbog oskudnog izbora studija na zagrebačkom sveučilištu. Tako su činile i ranije generacije hrvatskih intelektualaca. Kako su i na zagrebačkom sveučilištu korišteni često njemački udžbenici bio je jak utjecaj srednjovjekovnog kulturnog prostora, ali zbog stalne borbe protiv njemačke političke dominacije mnogi istaknuti intelektualci su se namjerno orijentirali na literaturu drugih slavenskih naroda, ili pak prema francuskoj ili drugim zapadnoevropskim literaturama. Zato je u to vrijeme u Hrvatskoj, u narodu koji je velikim dijelom još bio nepismen, bilo relativno mnogo intelektualaca koji su znali ne samo jedan, nego i više svjetskih jezika, koji su proputovali više zemalja i imali vrlo solidnu i široku naobrazbu. Oni su često, koliko su im to materijalne prilike dopuštale, pratili evropska dostignuća na području znanosti, umjetnosti, tehničkih pronalazaka i načina života. U praktičnom životu su te svoje spoznaje, izuzev na užem području umjetnosti, malo mogli primijeniti, jer su im materijalne mogućnosti bile ograničene, a postojao je i veliki raskorak između društvenih, ekonomskih i kulturnih prilika u Zapadnoj i Srednjoj Evropi i Hrvatskoj, kojega su oni bili svjesni, ali nisu ni mogli, a često ni znali kako, premostiti.

Antun i Stjepan Radić su smatrali također da se mnoge tekovine civilizacije Zapadne i Srednje Evrope trebaju što prije primijeniti u Hrvatskoj, jer bi se na taj način našli novi putevi rješavanja mnogih problema (na pr. raspadanje porodičnih zadruga kompezirati razvojem organiziranog zadugarstva, kakvo se pojavilo u Njemačkoj i koje se razvija i u Češkoj). Mislili su međutim da je neophodno znanstvene rezultate, civilizacijske tekovine i društvene i državne reforme sa Zapada u Hrvatsku prenositi koristeći iskustva drugih, naprednijih slavenskih naroda, kao što su Česi i Poljaci. Zbog toga su se zalagali da se u školama više uči o dostignućima moderne znanosti i tehnike, kao i o društvenom razvoju i idejama Zapadne Evrope, ali još više prostora su željeli dati učenju slavenskih jezika, povijesti i kulture, ali i etnoloških karakteristika i društvenih prilika drugih slavenskih naroda.⁵⁵

Suvremenici i ličnosti iz hrvatske prošlosti

Tokom studija u Zagrebu Stjepan Radić se sprijateljiio s Franjom Račkim (1828—1894.), koji je bio centar kritičke znanstvene historiografije u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX stoljeća i jedan od najistaknutijih vođa Narodne stranke, odn. Neodvisne narodne stranke. On je svojim liberalno shvaćenim jugoslavenstvom na temelju koga je pretpostavljao stvaranje zajednice južnoslavenskih naroda na federativnom principu, da bi se tokom vremena mogle prevladati različitosti nastale odvojenim historijskim razvojem, utjecao na Stjepana Radića, kao što je utjecao i svojim nastojanjem da svoje političke stavove zasnuje na znanstvenim spoznajama. Na Radićevo

⁵⁵ S. Radić, *Politički spisi*, 56, 58, 224—232; A. Radić, *SD*, knj. VII, 21—22; Krizman, *Korespondencija*, I, 27, 53—54; *Stenografski zapisnici Sabora*, Petog. 1908—1913, knj. 3, str. 1007—1009; usp. Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 152—160; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 465—474; J. Horvat, *Hrvatski naophtikum*, Zagreb 1982.

shvaćanje o faktorima povijesnog razvoja, posebno u povijesti hrvatskog naroda, utjecao je i sveuč. prof. Tadija *Smičiklas* (1843—1914.) historičar koji je napisao prvu povijest hrvatskog naroda u kojoj je istakao važnost i najširih slojeva naroda u povijesnom razvoju, pa je tako i prvi pisao o seljačkim ustancima 1755. godine koji su došli i do Radićevog sela. Tu povijest hrvatskog naroda Radić je naveo u popisu od deset knjiga koje su najviše utjecale na njegovo formiranje. *Smičiklas* je bio također član Neodvisne narodne stranke, a bio je južnoslavenski i slavenski orijentiran kao i Rački i *Strossmayer*. Slavensku orijentaciju Radić je kasnije uključio i u program seljačke stranke nakon što je za nju pridobio i brata Antuna, koji nije nikada bio nacionalno ekskluzivan, ali je u prvim godinama svog javnog djelovanja bio orijentiran samo prema hrvatstvu jer je bio član »domovinaške« stranke prava. *Josip Strossmayer* (1815—1905) bio je đakovački biskup koji je aktivno učestvovao u političkom životu u razdoblju od 1860. do 1873. godine kao vođa Narodne stranke, ali se kasnije povukao iz aktivnog političkog života. Radić se vjerojatno već preko njegovih, kao i napisa Franje Račkog mogao upoznati sa shvaćanjima Palackog i Riegera o potrebi federalističkog preuređenja Habzburške monarhije. Djelatnost J. J. *Strossmayera* i Račkog i kruga intelektualaca koje su oni svojedobno okupljali na osnivanju JAZU-u, sveučilišta, nacionalne biblioteke, galerije itd. i financijska podrška J. J. *Strossmayera* svim tim i drugim ustanovama Radić je cijenio i prihvatio njegovo geslo »Prosvjetom slobodi«, ali je smatrao da njihovo djelovanje odlikuje određena doza aristokratizma jer nisu poklanjali pažnju radu sa najširim slojevima naroda i njihovom obrazovanju. Rad na uvođenju općeg osnovnog obrazovanja nije bio dovoljno sistematičan i uporan niti je bio vezan za brigu o gospodarskoj snazi naroda zbog čega je seljacima bilo teško slati djecu u školu i kada su imali prilike, jer je siromaštvo u pojedinih krajevima ugrožavalo i sam biološki opstanak naroda. Zato je on kasnije *Strossmayerovo* geslo »Prosvjetom slobodi« proširio na »Narodnim blagostanjem prosvjeti i prosvjetom slobodi«.⁵⁶

Za razliku od Račkog i *Strossmayera*, koji u svojim istupima i radovima nisu posvećivali pažnju socijalnim problemima najširih slojeva naroda, *Antun Starčević* (1823—1896) je u svojim djelima pisao o tim problemima. On je bio osnivač i ideolog Stranke prava koji je uz političke rasprave i članke pisao i o povijesnim filozofskim i filološkim temama u funkciji njegove ideologije, a u tom smislu bavio se i književnom kritikom i pisao pjesme i drame. Njegova shvaćanja da se Hrvati u svojoj borbi za nacionalna slobodu trebaju oslanjati samo na sebe su, po Radićevom mišljenju, vodila ka izolaciji Hrvata od drugih naroda, a usamljenost nije dobra ni za jedan narod. *Starčevićovo* negiranje Srba i antislavenska orijentacija bili su, po Radićevim ocjenama, pogubni za hrvatsku politiku. Negiranje srpskog naroda bilo je jednako štetno kao negiranje hrvatskog naroda i njegovog historijskog prava, koje je tada bilo jedan od glavnih argumenata za dokazivanje nacionalnih prava hrvatskog naroda koji su bili priznati i od vrhova Habzburške monarhije, a negirali su ga neki srpski političari i novine. Poput *Antuna Starčevića* i na srpskoj strani su postojali oni koji su sanjali

⁵⁶ S. Radić, *Hrvatski ideali, Hrvatska Misao*, Prag 1897, br. 1, str. 4—5; Da se razumijemo (nepotpisano), *Hrvatska Misao*, isto, br. 2, str. 27—28; S. Radić, *Současne Chorvatsko*, n. dj., 9, 36; *Krizman, Korespondencija*, I, 27, 53—54; S. Radić, *Politički spisi*, 167—173, 195—219, 225; *Hrvatska Misao*, Zagreb 1903, sv. 2, 40—44.

o velikoj državi, a ti snovi o velikoj Hrvatskoj i velikoj Srbiji su, po mišljenju S. Radića, bili i žalosni i smiješni, jer se i jedan i drugi narod borio sa svojom zaostalošću i siromaštvom, zbog kojih su jedva branili svoj opstanak i u okviru postojećih granica. Takve snove Radić je osuđivao i kao najgrublji materijalizam u kome se vodi briga samo o tome da se ima što veći teritorij, a ne vodi se briga kako živi narod na tom teritoriju. Na sreću, mislio je Radić, takav nacionalni ekskluzivizam nije se propagandom Pravačke stranke prihvaćen u narodu, iako Starčevićeva dosljedna i radikalna odbrana hrvatskih prava uživa simpatije u narodu i utječe na razvoj nacionalne svijesti u njegovim najširim slojevima više nego ideologija Neodvisne narodne stranke. Takav uspjeh uvjetovan je i shvaćanjima Antuna Starčevića da je seljaštvo najotporniji dio naroda koji je i najspremniji žrtvovati se za narodne interese, ali je gospodarski i prosvjetno zapušteno. Stranka prava se nije angažirala na gospodarskom organiziranju i prosvječivanju seljaštva, ali je njena demokratska orijentacija utjecala da pravaški steknu puno veći utjecaj među sitnim građanstvom i seljaštvom nego Neodvisna narodna stranka. Tako su Antun i Stjepan Radić neke važne elemente za svoj socijalni program mogli naći već kod Starčevića.⁵⁷

Ipak Stjepan Radić među deset djela koja su najviše utjecala na njegovu formiranje ne uključuje ni jedan rad Ante Starčevića ali je uključio knjigu drugog osnivača i ideologa Stranke prava Eugena *Kvaternika* (1825—1871) »Istočno pitanje«, koji je smatrao da Hrvati moraju za svoju nacionalnu borbu tražiti podršku u inozemstvu. Zato je prvo otputovao u Rusiju, a kada nije naišao na razumijevanje okrenuo se ne samo protiv Rusije, nego i protiv slavenstva. Nakon toga je pokušao dobiti podršku u Francuskoj, a zatim u Italiji od Talijana i pape, pa i L. Kossutha, koji je nakon nespjele revolucije 1848. živio u Italiji i dosta korigirao svoje stavove prema Hrvatima. No podršku nije dobio nigdje. Razočaran, po povratku u Hrvatsku napravio je zadnji očajnički pokušaj bunom u Rakovici 1871. godine u kojoj je i sam poginuo. Radića je pored Kvaternikove spremnosti da se žrtvuje za interese naroda najviše za njega zainteresiralo njegovo nastojanje da hrvatsko pitanje promatra u međunarodnom kontekstu.⁵⁸

Svojom požrtvovnošću i odlučnošću u borbi za nacionalne interese i dubokim nacionalnim osjećajem posebne Radićeve simpatije uživao je Milan *Makanec* (1843—1883) koji je nezadovoljan oportunističkom politikom Narodne stranke bio vođa opozicije u borbi za hrvatska narodna i državna prava i nezavisnost i cjelokupnost Hrvatske. On je bio vrlo omiljen zbog svojeg poštenja, odlučnosti i govorničke vještine, a o njegovim nastupima u Sisku Stjepanu je pričala njegova majka. Radić je njegovu knjigu »Moja ispovjed narodu« uključio u gore spomenuti popis od deset knjiga koje su najviše utjecale na njega.

U autobiografiji i »Uzničkim uspomnama« Radić je pisao o još jednoj ličnosti koja je u njegovoj dječjoj mašti igrala veliku ulogu u poticanju rodoljublja, jer je i u seljaštvu živjela uspomena na njega kao borca protiv mađarske hegemonije i onoga koji je seljake oslobodio od kmetstva, a to je bio ban Josip *Jelačić* (1801—1859).

⁵⁷ S. Radić, *Současne Chorvatsko; H. Misao*, Zagreb 1902, sv. 12, str. 4; isti, *Politički spisi*, 227—230.

⁵⁸ Ljubica *Vuković-Todorović*, *Hrvatski seljački pokret braće Radića*, knj. I, *Seljački pokret: Antun Radić*, Beograd 1940.

Ipak više od svih tih ličnosti Stjepan Radić se divio ličnosti, životu i djelu Jurja Križanića (1618—1683) koga je nazivao »najvećim slavenskim genijem«. Križanićeve ideje o slavenskoj zajednici i o potrebi sloge među Južnim Slavenima, koje je po njegovom mišljenju najviše dijelio crkveni raskol koji je on svojim cijelim životom i djelom nastojao prevladati, kao i njegova osuda bezobzirnog izrabljivanja kmetova i njegove ideje o racionalnoj i prosvijećenom državi bile su bliske Stjepanu Radiću i on se divio čovjeku koji je još prije više od dva stoljeća došao do njih i čvrsto ih branio. Zato je o njegovom životu, djelovanju i idejama napisao seriju članaka koji su objavljeni u časopisu »Hrvatska Misao« 1903. godine.⁵⁹

Ruski utjecaji i dodiri

Izvan Habzburške monarhije Radić je prvi puta putovao u Kijev u carsku Rusiju 1889. godine. Na taj put se odlučio kao osamnaestogodišnjak, sa malo novaca, sa preporukom srpskog metropolita Mihajla, kome ga je uputio biskup Strossmayer, a vodilo ga je oduševljenje za Rusiju i Slavenstvo. U Kijevu je, kako piše, naučio ruski (valjda i ukrajinski?) i vratio se kući pun oduševljenja, pa je u školi bio inicijator pretpate na ruske, ali i srpske časopise i učenja ruskog jezika, koje je kasnije godinama organizirao, ali ne više za svoje kolege, nego za sve zainteresirane u Zagrebu, pa i u Splitu. Tako je i napisao već spomenuti priručnik za učenje ruskog jezika. Prilikom svog prvog posjeta carskoj Rusiji bio je premlad da bi uočio duboke protivrječnosti koje su razdirale carsku Rusiju i glavne karakteristike njene vanjske politike, koja je, kako je kasnije ustanovio, malo ili nimalo vodila računa o interesima malih slavenskih naroda.⁶⁰ Kada je 1896. godine putovao u Moskvu da bi tamo pokušao nastaviti studije, vidio je sprost ruske birokracije, a susret sa ministrom prosvjete Bogopoljevom koji mu je u prvi mah, kad je čuo njegovu biografiju, rekao da za njega nije sveučilište nego Sibir, bili su upozorenje da carska Rusija nije onako idealna kako je on zamišljao. Kako je u Moskvi stanovao kod poljskog rodoljuba prof Chrzanowskoga iz Vilne mogao je u praksi upoznati problem položaja Poljaka u carskoj Rusiji.⁶¹ Zbog birokratske sporosti na odluku o upisu u Moskvi je čekao šest mjeseci pa je imao vremena čitati rusku literaturu i periodiku. Čitao je radove ruskih narodnjaka i slavjanofila i periodiku svih usmjerenja. Zaključio je da za male slavenske narode pokazuje kakav-takav interes jedino slavenofilski tisak. O tome što je čitao i kakav utisak je ostavljalo na njega ono što je pročitao pisao je predsjedniku Odbora za materijalnu pomoć osuđenim i relegiranim studentima, jednom od prvaka Neodvisne narodne stranke dr Šimi Mazzuri, jer je i njegov put u Moskvu financiran iz tog fonda. U pismu Mazzuru je informirao da čita svu

⁵⁹ S. Radić, Najsavršeniji predstavnik slavenske misli, *H. Misao*, Zagreb 1903, sv. 7; *isti*, Život, naobrazba i spisi Jurja Križanića, isto, sv. 8; *isti*, Slavenska vanjska politika Jurja Križanića, isto, sv. 9; *isti*, Unutrašnja politika Jurja Križanića, isto, br. 10; *isti*, Tri važne zaboravljene knjige, isto, g. 1904, sv. 9, str. 559—563; *isti*, Politički spisi, 57—59, 70—71, 94—97, 198—204, 214—219, 228—230; *H. Misao*, 1903, sv. 1—2, str. 47, 39—50; 1904, sv. 1, str. 44—55; sv. 4, str. 204; Stenografski zapisnici Sabora, petog. 1908—1913, knj. I, str. 603; isto, petog. 1910—1915, knj. I, str. 765—769; S. Radić, Uzničke uspomene, Zagreb 1985, 30, 57, 164—170.

⁶⁰ S. Radić, Politički spisi, 56, 63—64; Krizman, Korespondencija, I, 27, 29—30.

⁶¹ S. Radić, Politički spisi, 63—64.

rusku štampu i časopise, od najliberalnijih do najdesnijih, i da čita djela Pisarjeva, Bjelinskoga, Skobičevskoga, Protopopova, Mihajlovskog, Dobro-ljubova i Nikolaja *Ivanoviča Kareeva* (Karjejeva). Karjejev (1850—1931) je pisao o francuskoj revoluciji i dokazivao da treći stalež u toj revoluciji nije bio jedinstvena socijalna cjelina, a zanimao ga je posebno ekonomski položaj seljaštva i njegova klasna struktura uoči i u vrijeme revolucije. U spomenutom pismu Radić spominje samo njegova (tada piše: prof. Korjéjev) »Pisma k mladeži o samoobrazovanju« u kojima po Radićevoj interpretaciji autor piše o potrebi stvaranja pogleda na svijet i pojma o životu, a piše o temeljima morala, o bivstvu društvene djelatnosti, o svojoj filozofiji kulture i socijalne historije novoga vremena, a njegove historijske sociološke studije sa gornjim »popunjavaju i usavršuju mnogo moju osnovu«. Dvije godine kasnije Stjepan Radić je ta pisma preveo i tiskao u časopisu »Mladih« »Novo Doba« pod naslovom »N. Kareev o samostalnom naobražavanju« i to u pet nastavaka.² Djela ruskih narodnjaka i slavjanofila čitao je vjerojatno pod utjecajem svoga brata Antuna koji je o njihovim idejama opširno pisao u prikazu ruske književnosti od 1890—1895. godine, koji je 1896. godine objavljen u »Vijencu«. Uz gore spomenute autore nastojao je nabaviti i knjige ruskog historičara Gradovskog o narodnom pitanju čija djela je kasnije koristio u svojim radovima. Također je htio nabaviti i djela ruskih historičara: Leóntjev, »Istok, Rusija i Evropa«; Dóbrov, »Južno slavajnstvo, Rusija i Turska« itd.⁶³

Kakav utisak su pročitana djela ostavila na njega on ne piše (izuzev o djelima Karjejeva). O tome nije pisao, ili se pisma nisu sačuvala, ni svome bratu. Činjenica je da je Stjepanu trebalo dosta godina da na ruske prilike i narodnjaštvo počne gledati onako smireno kako ga je Antun upućivao već 1894. godine: »Ako imaš na umu Tolstojevce ili *narodnike*, koji idu u sela i pomažu narodu, šire prosvjetu itd., — to je došlo sa Zapada i rusko narodničestvo to je općevropska ideja. Što se radi u Engleskoj itd. Razlika je, što je taj *narod*, kojemu se hoće dobro, u Rusiji — mužik, u Evropi pretežno obrtnik, radnik.«⁶⁴ A za vrijeme spominjanog Stjepanovog boravka u Moskvi Antun mu je pisao: »Mislim, da se u tebi ipak 'istok' i 'zapad' ne ce zaratiti.«⁶⁵ 1903. godine Stjepan je pisao o ulozi ruske literature u njegovom intelektualnom razvoju: »literature velikih naroda (su) za nas ono, što su za uboga seljanina ogromni strojevi velike tvornice, ili gospodarske moderne sprave vlastelinskoga imanja«. I dalje: »Osjećam to sam po sebi: S pravom nasladom i s velikom korišću duhovnom čitam svaku knjigu i spis u neslavenskom jeziku samo zato, jer me je slavenstvo dovoljno ojačalo, da sve primam kritički, bez robskoga na ime obožavanja i bez zasljepljene nadutosti ili mržnje«. Poznavanje umjetničke i znanstvene književnosti drugih slavenskih naroda, kao i literature vlastitog naroda potrebno je, tvrdio je Radić, i da bi se shvatilo da njeni najviši dometi proizlaze i naslanjaju se na narodnu kulturu, tj. da bi se shvatilo da narod s kojim

⁶² Krizman, Korespondencija, I, 208—210; M. Gross, Historijska znanost, Zagreb 1976, 135; S. Radić, N. Kareev o samostalnom naobražavanju, *H. Misao*, Prag 1897, sv. 3, str. 65—70; sv. 4, str. 97—104; sv. 6, str. 183—187; sv. 7—8, str. 216—218.

⁶³ A. Radić, Ruska književnost posljednjih godina, SD XVII, str. 125—180; S. Radić, Politički spisi, 95.

⁶⁴ Krizman, Korespondencija, I, 65.

⁶⁵ Isto, 204; J. Sidak, Studije, 384.

treba graditi novu demokratsku politiku i nove odnose nije nekulturan iako je nepismen. Tim razlozima on je objašnjavao i potrebu opismenjavanja naroda i prihvaćanja dostignuća zapadnoevropske znanosti, jer nepismenost u novim uvjetima života prijeti razaranjem kulture koju narod već ima, a onemogućava ga u prihvaćanju dostignuća zapadnoevropske znanosti koja se u većoj mjeri bavila problemima realnog života pa je za njihovo rješavanje dala i više rješenja.⁶⁶

Iz 1986. godine sačuvano je još jedno pismo u kome piše da pored djela zapadnoevropskih autora čita i djela ruskih autora: Volgin, »Obrazloženje narodnjicstva u djelima Voroncova« i »Epohu velikih reformi« Đanšijeva.⁶⁷

Tada je Stjepan Radić bio okupiran idejama narodnjaka i slavjanofila jer su mu se njihova shvaćanja o osebnosti društvenog razvoja slavenskih naroda činila pravim objašnjenjem uzroka slabog uspjeha reformi koje su provođene u Hrvatskoj po ugledu na Zapad i druge krajeve Austro-Ugarske, kao što su mu ta shvaćanja u kojima je na ovaj ili onaj način bila naglašena uloga seljaštva, služila i kao potvrda njegovog uvjerenja koje je tokom vremena postalo sve jasnije i čvršće, da je uloga seljaštva kao najbrojnijeg dijela hrvatskog naroda također presudna za njegovu dalju sudbinu. Već 1897. i 1898. godine on je želio sve ciljeve angažiranja u javnom, posebno političkom životu, određivati na temelju potreba i shvaćanja najširih slojeva naroda, a prije svega seljaštva. Zbog toga je 1898. godine došlo i do sukoba između njega i ostalih članova redakcije časopisa i on je morao mijenjati tekst. Tada ti nesporazumi nisu doveli do kidanja njegovih veza s grupom »Mladih«, ali su kasnije, uz druge faktore, doveli do njihovog razilaženja.⁶⁸ U ovim pismima Stjepan ne spominje da je čitao djela L. N. Tolstoja, ali čitao ih je vjerojatno već ranije. Antun Radić ne bez razloga, iako je Tolstoj izdvojena pojava, njegova shvaćanja ubraja u narodnjačka, po tome što i Tolstoj »ide u narod« i »hoće pomoći narodu«, a i voli opisivati ličnosti iz naroda. Stjepan Radić je vjerojatno zato u popis od deset knjiga koje su najviše utjecale na njega unio i priče L. N. Tolstoja »Od čega žive ljudi« i »Tri starca«.⁶⁹ Ipak i Stjepan, se slaže s Antunom da Tolstoj odbacujući negativne strane suvremene naobrazbe odbacuje i naobrazbu u cjelini i dokazujući da čovjeku nije potrebna naobrazba griješi, kao što griješi kada dokazuje da mu nije potrebna nikakva vlast (to je anarhizam) jer je svaka vlast nasilna, a sa druge strane dokazuje seljacima da se ne treba opirati zlu. Ipak 1905. godine je kritizirao Tolstoja jer je osudio carski režim i stao na stranu revolucionara.⁷⁰

»Napredna omladina« u koju su se institucionalno organizirali mladi, kojima je i Radić pripadao, nakon završetka studija 1901. godine, početkom 1902. godine je opet pokrenula časopis »Hrvatska Misao« ali sada u Zagrebu. Kako su i među njima nastajale sve veće razlike, iako su se zajednički pridružili Udruženoj opoziciji čiji je Radić bio tajnik, i koja se 1903. godine nazvala Hrvatska stranka prava, Radić je 1903. godine sam preuzeo časopis i kao vlasnik izdavao ga, uređivao i ispunjavao svojim člancima gotovo sam sve do 1906. godine, kada ga je zbog financijskih gubitaka morao prestati izdavati. U tom časopisu je objavio niz članaka koji se bave sla-

⁶⁶ S. Radić, Dvije rasprave o školstvu, str. 49, 50, 51, 52.

⁶⁷ Krizman, Korespondencija, I, 191—192.

⁶⁸ Isto, 305; Sidak i dr., Povijest hrvatskog naroda, 152—158.

⁶⁹ S. Radić, Politički spisi, 194; Sidak, Studije, 388.

⁷⁰ A. Radić, SD III, str. 145—148; IV, str. 106.

venskim narodima i odnosima među njima, a posebno o prilikama u Rusiji u utjecaju ruske države i odnose sa drugim slavenskim narodima.⁷¹ O tome je raspravljao i u nizu članaka objavljenim na drugim mjestima, u brošurama i knjigama koje je objavio u tom periodu, a to su »Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji«, »Moderna kolonizacija i Slaveni« i »Savremena Evropa«, iako te knjige nemaju karakter ideoloških i programskih rasprava nego znanstveno-stručnih radova.⁷² Članke u »Hrvatskoj Misli« je pisao s namjerom da svoje ideje popularizira među inteligencijom, ali je u tome imao malo uspjeha jer je većina demokratski orijentirane inteligencije prije bila sklona da puk, narod gleda u sitnim obrtnicima i radnicima, a seljake je smatrala nesposobnima za političku organizaciju, a smatrali su da će po njihovom mišljenju, poželjnim procesom industrijalizacije, oni ionako prestati biti većina naroda.⁷³ Radićeva slavenska orijentacija sa velikim simpatijama za carsku Rusiju koja je upravo tada ulazila u najvišu fazu društvene krize koja je na kraju dovela do njene propasti, i koja je bila simbol despotizma i zaostalosti, bila je sumnjiva i izazivala rezerve, a nakon Radićeve podrške carskog režima protiv revolucije 1905. godine naišla je na osudu i u Češkoj i u Hrvatskoj. Njegov interes za teorije slavjanofila, kao i za način života i društvene reforme u Rusiji bile su izazvane, kako sam već napisala, njegovom željom da dokaže da je i u Hrvatskoj najvažniji sloj naroda seljaštvo pa se i kada se koristio pisanjem francuskih autora nije zasnivala na ozbiljnim studijama položaja seljaštva u Rusiji. Simpatije koje je on izražavao za carsku Rusiju bile su i izraz njegove želje da Hrvati kao narod dobiju tu, bez obzira na sve nedostatke, i tada veliku državu, »velevlast« kako je pisao, na svoju stranu u svojoj borbi za nacionalnu slobodu. Rusija je kao takva »velevlast«, pisali su Antun i Stjepan Radić u prvom programu seljačke stranke, sama svojim postojanjem već mnogo značila za obranu malih slavenskih naroda. Tako je on u »Hrvatskoj Misli« sam pisao članke o slavenofilima, a preveo je i članak francuskog historičara Tissota o značajnim ruskim misliocima: Hercenu, Baku-njinu i Černiševskom pod naslovom »Otcu nihilizma«. Nedostaci koje je on uočavao u shvaćanjima slavenofila i negativnosti unutrašnjeg sistema carskog režima navodile su ga na zaključak da se Hrvati moraju politički oslanjati na carsku Rusiju, ali u kulturnom i privrednom životu trebaju se ugledati i povezivati sa Česima i Poljacima. Njegove rezerve prema politici carske Rusije i nivo njenog razvoja ga navode, uz ostalo, da postane zagovornik ideje austroslavizma.⁷⁴ U ovom časopisu je mnogo pisao i o nacionalnom problemu promatrajući ga sa stanovišta prirodnog prava, iako je smatrao da u političkoj borbi treba zadržati i argument historijskog i državnog prava, jer je on u Habsburškoj monarhiji daleko jači, odn. jedino priznat, a u tim člancima je koristio i radove ruskog historičara Gradovskog. On se slagao s Gradovskim da prirodno i historijsko pravo naroda nisu dovoljni za njegov slobodan razvoj, ako narod nije toliko kulturno

⁷¹ S. Radić, *Politički spisi*, 71.

⁷² S. Radić, *Kako ćemo iz našega zla u dobro; Najjača stranka u Hrvatskoj; isti, Hrvati i Srbi, Zagreb 1902. Sve tri rasprave u: Politički spisi; isti, Dvije rasprave o školstvu, Zagreb 1903.*

⁷³ *H. Misao*, 1902—1905.

⁷⁴ *H. Misao*, 1902, sv. 2, str. 1—10; sv. 7—8, str. 235; 1903—1904, sv. 2, str. 33—34, 108—114, 119—120; sv. 4, str. 248; sv. 6, str. 333—334; 338—340; sv. 8, str. 470; sv. 10, str. 589; sv. 12, str. 705—740; 1904, sv. 1, str. 20—27.

razvijen i gospodarski i politički organiziran da je sposoban cjelokupan svoj narodni život organizirati sam. Posebno mali narodi to mogu postići jedino angažiranjem svih socijalnih slojeva i jedino tako mogu postati relevantan faktor i u međunarodnoj politici, odn. ostvariti svoju samostalnost u međunarodnoj zajednici. Slagao se s Gradovskim i da zajednička povijest stvara posebne kulturne tipove koji čine jedan narod, ali da narod postaje stvarna zajednica tek kada svi njegovi članovi postanu svjesni svoje pripadnosti toj zajednici..⁷⁵

Radić je početkom 20. stoljeća uspostavio veze sa nekim ličnostima iz carske Rusije i povremeno tiskao članke u njihovim novinama. Objavljeni su mu članci u »Izvestijama« i »Petrogradskim Vjedomostima«, a pisao je i prilog »Hrvatski ban« za »Političeskaju enciklopediju«, izdatu u Petrogradu 1906. godine. U Arhivu Hrvatske i Historijskom arhivu grada Zagreba sačuvano je nekoliko pisama raznih ličnosti iz carske Rusije upućenih Stj. Radiću. On se dopisivao i sa nekim Hrvatima koji su privremeno ili stalno živjeli u Rusiji i manje ili više se angažirali na uspostavljanju veza između Rusije i Hrvatske, kao Krunoslav Heruc i braća Jelačić. Članke je objavljivao i u časopisu »Slavenski Vijek« koji je u Beču izdavao D. N. Vergun na ruskom. On se nije slagao s Vergunovim shvaćanjem Slavenstva u kome se trebaju utopiti individualnosti pojedinih slavenskih naroda, pa i taj primjer pokazuje da Radić u suradnji sa raznim ličnostima i časopisima iz slavenskog svijeta nije vodio računa o njihovoj idejnoj i političkoj orijentaciji, što je konstatirao već J. Sidak.⁷⁶

U svojoj diplomatskoj radnji, kao i u knjizi »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji« on ne navodi korištenu literaturu, pa je teško zaključiti koliko je u njima koristio rusku literaturu. Može se samo konstatirati da je u prvoj naznačio, a u drugoj razradio potrebu suradnje slavenskih naroda unutar Habzburške monarhije, a tek onda njihovo povezivanje i s ostalim slavenskim narodima, dakle austroslavističku orijentaciju. Zajednička politika svih slavenskih naroda na nivou monarhije učinila bi da oni postanu najjači politički faktor u Monarhiji, pa bi je mogli reorganizirati tako da postane federativna zajednica ravnopravnih naroda, kao i poticati njen razvoj u pravcu parlamentarne monarhije.⁷⁷

U tim godinama objavio je i knjigu »Moderna kolonizacija i Slaveni« u kojoj je koristio (prema bilješkama koje navodi) uglavnom francusku literaturu, a od Rusa samo knjigu Semenova o kolonizaciji Rusa u Sibiru i Centralnoj Aziji, i to u francuskom prijevodu, te knjigu Krasnova »Iz kolijevke civilizacije.«⁷⁸

⁷⁵ H. Misao, g. III, sv. 8, str. 449; sv. 10, str. 587, 617; g. IV, sv. 1, str. 6; sv. 3, str. 103—104; sv. 4, str. 173—174; sv. 8, str. 347—355.

⁷⁶ S. Radić, Politički spisi, 489;: HAZ, Arhiv S. Radića, II, Pisma S. Radiću, br. 96, 97, 98, 135, 148, 150, 152; AH, fond. S., A. i P. Radića, k. IX, f. 2, pisma br. 101, 112, 116, 119; Krizman, Korespondencija, I, 192, 337, 413, 442, 452, 475; H. Misao, g. III, sv. 2, str. 127; H. kolo, g. IV, str. 248; g. V, str. 280—301; Sidak, Studije, 384, bilj. 27.

⁷⁷ Stjepan Radić, Slovanska politika v Habzburške monarchii, odn. S. Radić, Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji, H. Misao, n. dj. dio u: Savremena Evropa, Zagreb 1905, str. 203—223; isti, Současan Chorvatsko n. dj.; isti, Južni Slaveni i njihova snaga, n. dj.; usp. B. Krizman, Plan S. Radića o preuređenju Habzburške monarhije, Istorija XX veka, knj. XII, Bgd. 1972, str. 31—33.

⁷⁸ S. Radić, Moderna kolonizacija i Slaveni, str. 265, 306.

1905. godine objavio je knjigu »Savremena Evropa« u kojoj je također dao popis korišćene literature i tekst popratio bilješkama, a kasnije, uz popis od deset djela koja su najviše utjecala na njega dodao i svu literaturu navedenu u popisu u ovoj knjizi. U tom popisu također preovladava francuska literatura, a od Rusa koristio je djela A. D. Dradovskog, I. Pervolfa, G. Džanšieva, N. J. Danilevskoga, Umanceva, kao i rasprave iz ruskih časopisa » Ruska riječ«, »Historijski vjestnik«, »Journal de St. Petersburg«.⁷⁹

Kompleksnost odnosa Stjepana Radića prema Rusiji najviše je došla do izražaja u njegovom odnosu prema rusko-japanskom ratu i ruskoj revoluciji 1905—1907. godine. Kada bi se Stjepana Radića procjenjivalo samo po odnosu prema tim događajima kada je uporno branio ruski carski režim, moglo bi se zaključiti da je on jedan od najkonzervativnijih i najnedemokratskijih političara u Hrvatskoj. Kada se njegovi tadašnji stavovi povežu s njegovim strahom da će revolucija ugroziti snagu ruske države a time i pozicije ostalih slavenskih naroda i njegovim uvjerenjem da su pokretači tih zbivanja ili povezani s Njemačkom i drugim neprijateljima Rusije ili objektivno rade u njihovu korist, te usporede s njegovim istovremenom aktivnošću na organiziranju HPSS kao, uz socijaldemokratsku, prve moderne političke stranke u Hrvatskoj, koja je radila na organizaciji seljaštva i njihovom neposrednom i stvarnom uključivanju u politički život, slika je kompleksnija.⁸⁰ Ipak njegova pristranost je bila očita, kao što je bilo opravdano upozorenje njegovog brata Antuna u vezi s njegovim prosuđivanjem prilika u Rusiji da ne sudi prebrzo i ne zanosi se.

U članku »Za napredak bez revolucije protiv aristokratizma« započeo je raspravu o revolucionarnim zbivanjima u Rusiji, ali nije naveo literaturu kojom se služio, dok u drugom članku u kojem nastavlja raspravu o istom pitanju »Proti tiraniji i proti revoluciji« navodi literaturu u bilješkama iz kojih se vidi da je za opisivanje događaja u Rusiji koristio uglavnom francusku literaturu, a tek mjestimice rusku. Usporedbom stavova koje je iznio u već spomenutim knjigama »Moderna kolonizacija i Slaveni« i »Savremena Evropa« u kojima je najviše koristio francusku literaturu, vidljivo je da je i u prvom članku ona bila dominantna. Povod za pisanje prvog članka bio je članak engleskog dopisnika »Deily News-a« o Japanu u doba rusko-japanskog rata. Iz knjige o modernoj kolonizaciji vidljivo je da je Radić smatrao da je kolonizacija i pored svih teških iskušenja i patnji koloniziranih naroda u osnovi doprinijela ujedinjavanju svih zemalja i kontinenata u jednu svetsku zajednicu. Vidljivo je i da je Radić kolonizaciju Rusa u Aziji (njihov odnos prema Poljacima je osuđivao) kao i francusku kolonizaciju u Africi bio spreman pravdati, jer je smatrao da Rusi i Francuzi sa kolonijalizmom donose domorodačkom stanovništvu i civilizacijske tekovine koje su korisne. Zato je stao na stranu carske Rusije u ratu s Japanom.⁸¹

Raspravu o ruskoj revoluciji on je počeo sa raspravom o pozitivnim i negativnim učincima revolucije uopće i to na primjeru francuske revolucije i došao do zaključka da su njene posljedice i pozitivne i negativne. Jedna

⁷⁹ S. Radić, *Savremena Evropa*, str. XV—XVI.

⁸⁰ *H. Misao*, g. III, sv. 4, str. 245—248; sv. 5, str. 260—261; sv. 6, str. 339—340; sv. 12, str. 705—735, 740; g. IV, sv. 5, str. 266—267; sv. 6, str. 245—246; sv. 9, str. 474; sv. 11, str. 520—522; R. *Lovrenčić*, Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj, *Radovi Instituta za hrv. povijest*, Zagreb 1/1971, str. 7, 39, 40, 42, 150—151, 153; usp. Šidak, *Studije*, 387—388.

⁸¹ Usp. *H. Misao*, g. IV, sv. 1, str. 1—20; sv. 6, str. 241—253. S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, 357—364, te *Savremena Evropa*, 240—248.

od glavnih ideja koja je po njenu nastala u francuskoj revoluciji, a u otporu prema Napoleonovim osvajanjima raširila se Evropom, jeste ideja nacionalne solidarnosti. O tom novom pojmu, koji se uz pojam demokracije pojavio u francuskoj revoluciji Radić je u isto vrijeme u knjizi »Savremena Evropa« pisao na temelju djela Gradovskog. Kako je Radić u »Hrvatskoj Misli« pisao o idejama narodnjaka na temelju radova Gradovskog, Solovjeva i Pervolfa lako je moguće da je i neke njihove ideje uključio u svoje rasprave o nacionalizmu. No svoje zaključke o posljedicama francuskih revolucija 1789., 1830. i 1848. godine nije izvodio na temelju shvaćanja narodnjaka nego na temelju francuske literature. Smatrao je da revolucija nije dobro sredstvo za ostvarenje interesa naroda, jer barem u prvo vrijeme, donosi više štete nego koristi upravo najširim slojevima naroda.⁸²

U tom članku je uz radove Gradovskog od ruskih autora koristio jedino povijesne radove historičara Solovjeva i to u francuskom prijevodu i djela francuskih autora. Ipak u opisivanju stanja u carskoj Rusiji i odnosu naroda i samodržavlja i mogućnostima reformi ima puno netočnosti i pristranosti. Tome su doprinosile i informacije koje je dobivao u neposrednim kontaktima sa intelektualcima koji su bili bliže događajima, ali to ne znači da su bili točnije informirani i manje pristrani. Tako je na pr. od poljskog profesora dr Marijana Zdiechovskog koji je 1906. godine posjetio Zagreb, čuo da su iz Krakova svi »revolucionarni socijalistički agitatori«, otišli u Litvu da učestvuju u dizanju revolucije, a da je devedeset posto njih, kao i ruskih socijalista, Židova, što je izgleda za Radića bio neposredni povod da prevede dio knjige Otta Weiningerera o Židovima, čime je u najdrastičnijem obliku pokazao sve svoje predrasude o Židovima ujedinjene sa pristranim odnosom prema carskoj Rusiji, koja je kao »velevlast« trebala braniti i male slavenske narode. Zbog svega toga je i njegov odnos prema revoluciji 1905—7. godine u Rusiji bio negativan, što je naišlo na osudu i u Hrvatskoj i u Češkoj. Kasnije je on izmijenio svoj odnos prema carskoj Rusiji, a i predrasude prema Židovima polako nestaju. J. Šidak je zaključio da su tadašnji njegovi stavovi proizlazili iz straha za sudbinu malih slavenskih naroda, ali i da su bili posljedica njegovog sukoba sa shvaćanjima domaćih realista (»naprednjaka«) »kao protest protiv njihove vjerske indiferentnosti i otuđenosti tradicijama seljačkih masa«. Suprotno od njih on je smatrao da su seljaci osnovna i jedina snaga hrvatskog naroda, koja je jedino sposobna, kada se organizira, postati odlučujući politički faktor, koji će se moći izboriti za nacionalna prava hrvatskog naroda, ali je tada bilo sputano teškim socijalnim i gospodarskim položajem. Takav položaj uvjetuje, kako piše Radić, da se početkom XX stoljeća na selima u Hrvatskoj razvija raspoloženje slično onome koje je vladalo u Francuskoj pred revoluciju. Zato je krajnji trenutak da se i zbog toga počne voditi sistematska briga o interesima seljaštva, tim više što dalje pogoršanje njegovog položaja vodi već ka biološkom slabljenju i umiranju i seljaštva i hrvatskog naroda.⁸³

U knjizi »Savremena Evropa« on je pisao o razvoju nacionalizma u Evropi, kojeg on razlikuje od pratriotizma, koristeći pored francuskih autora i djela A. D. Gradovskog (1841—1889), kojeg sam već par puta spomenula

⁸² S. Radić, *Savremena Evropa*, 133; usp. i 126—154.

⁸³ S. Radić, *Židovstvo kao negativni elemenat kulture*, Hrvatsko Kolo, Zagreb 1906, knj. 2, str. 455—463; *H. Misao*, g. IV, sv. 6, str. 241—253; Šidak, *Studije*, 387—8; Lovrenčić, *Prva ruska revolucija*, 16, 37—44, 76—84, 92—93, 106, 107, 113, 136—139, 147—151.

u ovom radu zbog njegovih utjecaja na Stjepana Radića. On je bio od 1867 godine profesor na Petrogradskom univerzitetu, a pripadao je krugu liberalnih profesora. To je vrlo značajno s obzirom na uvjerenje da je Radić bio pod velikim utjecajem narodnjaka, a o njima je pisao i na temelju radova Gradovskog, tako da se može zaključiti da je on u odnosu prema narodnjacima prošao od faze oduševljavanja za njihove ideje do faze kada je njihova shvaćanja počeo realnije ocjenjivati, sve više se okrećući prema austroslavizmu i idejama zapadne Evrope. Za Radića je bio posebno važan esej Gradovskog »Nacionalno pitanje u historiji i literaturi«, jer je mišljenje Gradovskog, pa i njegovu definiciju naroda najviše koristio. Na temelju njegovih radova pisao je i o reformama u carskoj Rusiji šezdesetih i sedamdesetih godina. Slavenofilstvo je po Gradovskom bilo, reakcija na shvaćanja onih Rusa koji su se toliko zanijali idejama Hegela da su pod njegovim utjecajem negirali bilo kakvu samobitnost slavenskih, a posebno ruskog naroda. Slavenofili su međutim po Radiću otišli u drugu krajnost, oni su umjesto Hegelovog shvaćanja da je njemački narod i njemačka država ostvarenje apsolutnog duha, smatrali da će u budućnosti nosioci ostvarenja tog duha apsoluta historijskog razvoja postati Slaveni na čelu s Rusima. U praksi su svoju teoriju o potrebi poticanja samobitnog razvoja Slavena i bježanja od svih utjecaja sa Zapada sami pobijali, jer su svojom naobrazbom i znanstvenom metodom bili usmjereni upravo prema Zapadu.⁴⁴ Skupa sa slavenofilima Radić vjeruje u iskonski demokratizam slavenskih naroda koji se očituje u njihovoj uredbi općinskih vijeća, sabora i дума, ali se slaže s Gradovskim da su oni previše idealizirali Rusiju. Dragocjena mu se čini njihova ideja da historija treba biti historija naroda, a ne država, i da je u narodu, a ne u državi izvor stvaračkih snaga, kao i da napredak sam po sebi ništa ne znači i sam po sebi ne mora biti pozitivan, ako se nezna čiji je to napredak. Radić također misli da u njihovoj kritici katolicizma i protestantizma ima i elemenata za kritiku pravoslavlja, odn. njihovih crkvenih organizacija. Služeći se knjigama ruskog historičara Pervolfa o Slavenima i njihovim uzajamnim odnosima on je u istoj knjizi napisao da su glavne manifestacije slavenskog nacionalizma: 1. biblija i pravo služenja mise na slavenskom jeziku; 2. slavenski duh hrvatske dubrovačke književnosti; 3. život i djelo Jurja Križanića; i Ilirski pokret. Pri tom i on taj slavenski nacionalizam idealizira već time što smatra da ni u cjelini ni kod pojedinog slavenskog naroda ne može biti »imperijalističkog nacionalizma«, a sve njegove manifestacije svodi na pojave u nacionalnoj povjesti Hrvata.⁴⁵

Prilikom boravka u Rusiji 1909. godine, do kojeg je došlo na poziv kneza Lvova i veza s generalom Volodimirovom i sveuč. prof. Ozerovim, Stjepan Radić kao zreo čovjek i već iskusan političar, ali i zbog toga što u carskoj Rusiji nije naišao na onakvo razumijevanje za svoje stavove kakvo je očekivao, bio sposoban uočiti mnoge negativnosti carskoga režima i društvenih odnosa u Rusiji. Uočio je postojanje ogromnog jaza između aristokracije i birokracije na jednoj strani i širokih slojeva naroda na drugoj, kao i psihozu besperspektivnosti i beznađa, jer se svima činilo da postojeći carski režim nije ni sposoban ni voljan radikalno mijenjati sistem što je bio osnovni preduvjet poboljšanja položaja najširih slojeva stanovništva koji su

⁴⁴ Sovjetskaja istoričeskaja enciklopedija, knj. 4, Moskva 1963, 677. S. Radić, Savremena Evropa, 122—136.

⁴⁵ Isto, 130—136, 141—143.

živjeli u krajnjem siromaštvu. Malo ljudi je vidjelo izlaz iz toga stanja, odn. jedini koji su ga vidjeli, po Radićevoj ocjeni, bili su socijalisti. Kako je on došao u Rusiju u jeku krize oko aneksije Bosne i Hercegovine i kako je jedan od njegovih osnovnih ciljeva bio uvjeriti političke faktore u carskoj Rusiji da zbog toga ne treba ići u rat, kao i jer je vjerovao da je bolje da u toj konstelaciji Bosna i Hercegovina pripadne Austro-Ugarskoj nego Srbiji i zalagao se da unutar Habzburške monarhije bude pripojena Hrvatskoj, doživio je mnoge neugodnosti od strane srpskih emigranata i emisara (koji su o tom pitanju zastupali suprotno stajalište) u Rusiji, ali i nerazumijevanja u ruskoj političkoj javnosti, a kada je mislio da su njegovi nastupi počeli davati rezultata i da bi dalja predavanja i kontakti te rezultate učvrstili, zbog nedostatka novca morao je napustiti Rusiju. Takvo njegovo djelovanje u Rusiji mu je omogućilo da izbliže upozna aktere i mehanizme ruske vanjske politike i dođe do zaključka da carska Rusija kao velika sila malo mari za sudbinu malih slavenskih naroda, kao i da malo o njima zna, a da prema onim slavenskim narodima koji nisu pravoslavni ima predrasude kao i prema Poljacima. Za takvo ponašanje i stavove on je krivio prevelik utjecaj konzervativnih pravoslavnih krugova na državnu politiku, kao i utjecaj njemačke politike na rusku politiku. O svemu tome on je po povratku iz Rusije održao predavanje u Ljubljani i govorio kasnije u saboru, ali je malo pisao i govorio u širim krugovima javnosti, jer je smatrao da prema Rusiji kao »velevlasti« ipak treba imati određene obzire, iako je procjenjivao da je zbog svega toga Rusija slab mogući oslon za Hrvate, a do I svj. rata u pojedinim razdobljima kod njega se rađala sumnja i u neprijateljske namjere vanjske politike Rusije prema Hrvatima, tj. da njena politika podržava kombinacije o podjeli Habzburške monarhije između Njemačke, Mađarske, Italije i Srbije, što bi išlo najviše na štetu Hrvata.⁸⁶ To je bio jedan od razloga zbog koga je kasnije, 1917. godine pozdravio prvo februarsku, a poslije i oktobarsku revoluciju, tim više što je oktobarska revolucija proklamirala i želju da odmah prekine rat i brigu za narodnu prehranu, a obećala je i seljacima pravo na zemlju i svim narodima pravo na samoopredjeljenje, odn. ravnopravan položaj ako ostanu u ruskoj federaciji. Tako je proces federalizacije Rusije nazvao »Rusija se roji« i vjerovao da će on ojačati snagu Rusije, a ne uništiti je, a zaustavljanje tog procesa je kritizirao. Uz sve to on je mislio da se revolucija u Rusiji, iako socijalistička, ne može završiti preuzimanjem vlasti od strane radnika, nego da će se ona nužno završiti tek kada vlast u njoj preuzmu seljaci, koji su daleko najbrojniji dio njenog stanovništva, i da će to voditi demokratizaciji odnosa ne samo u Rusiji, nego utjecati i na demokratizaciju i veću brigu za socijalne interese najširih slojeva u svim evropskim državama. Sve su to bili razlozi za njegove simpatije prema novoj vlasti u Rusiji.

Kako je sam napisao, ni evropsku ni rusku socijalističku literaturu nije proučavao nego samo pročitavao jer mu se činila previše površna i agitatorska. Želio je jedino proučiti Lenjinova sabrana djela, ali mu ih je oduzela prvo policija, a kasnije kad ih je dobio natrag, nije ih stigao čitati.⁸⁷

⁸⁶ Dušan Kermavner, Stjepana Radića odmik od carske Rusije leta 1909. v slovenski presoji, *Historijski zbornik*, Zagreb 1976—77, str. 409—417; Krizman, *Korespondencija*, I, str. 34, 451—2, 456, 460; S. Radić, *Politički spisi*, 74; isti, *Hrvatski politički katekizam*- 86; *Stenografski zapisnici Sabora*, petog. 1913—1918, knj. V, Zagreb 1917, str. 18, 456—7, 460.

⁸⁷ *Dom*, Zagreb, 1917, br. 22, 26, 42, 47, 49, 50; 1918, br. 1, 11; 1922, br. 2, 19, 21, 48; S. Radić, *Politički spisi*, 93.

Nakon rata je objavljeno dosta članaka u novinama i drugim publikacijama H(P—R)SS, posebno u prvim poratnim godinama, o Rusiji. Iako Radić nije pisac svih tih članaka, sigurno je da su oni bili u skladu s njegovim mišljenjem jer je on bio urednik i »Sl. Doma« odn. »Doma« i »Božićnice«. 1922. godine HRSS se priključila akciji prikupljanja pomoći za gladne u Rusiji. 1924. godine on je putovao u Rusiju da sam upozna prilike i dobije podršku za rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja. Tom prilikom je učlanio HRSS u Seljačku internacionalu, a o svojim utiscima, djelovanju i susretima pisao je u pismima koja su objavljivana u »Sl. Domu«. Kako je stranaka nakon njegovog povratka bila optužena za boljševizam, iako je Radić dokazivao da Seljačka internacionala sa sjedištem u Moskvi nije komunistička, članstvo u Internacionali je prekinuto, a Radić je 1925. godine, nakon priznavanja Vidovdanskog ustava, barem privremeno, morao prekinuti sa svim radikalnim nacionalnim i republikanskim zahtjevima. 1926. godine tražio je da se uspostave diplomatski odnosi sa Sovjetskom Rusijom, a povremeno je u »Domu« objavljena i poneka vijest o Sovjetskoj Rusiji, a u »Božićnici« za 1928. godinu jedan članak. Samo mjesec dana prije atentata u svibnju 1928. godine, češkom političaru Karelu Kramažu, koji je rekao da se Jugoslavija i Čehoslovačka ne smiju kaljati bilo kakvim doticajima sa Sovjetima, Radić je odgovorio: »Bila Rusija narodna ili sovjetska, ona je za nas Rusija.«, što nije bilo samo uvažavanje njene međunarodne uloge nego i izraz simpatije prema ruskom narodu i divljenja prema njegovom »duhu« izraženom kako u njegovoj narodnoj umjetnosti tako i u djelima njegovih velikih umjetnika i znanstvenika, koja ga je često navodila i da nekritički sudi o njegovoj državi.⁸⁸

Svi ti događaji u Rusiji i njegova sentimentalna vezanost za ruski narod i slavenstvo i onda kada je i sam vidio da ono u poratnoj Evropi nije odlučujući politički faktor nisu ga naveli da promijeni svoj odnos prema socijalističkim idejama. On je već u vrijeme studija u Pragu naučio od Masaryka da su radnička borba i njihovi zahtjevi opravdani i da su socijalisti vodeći tu borbu postigli značajne rezultate u poboljšanju položaja radnika. Zato nije dovodio u pitanje ni organiziranje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i znao je i pohvaliti za njihovu borbu za opće pravo glasa. Bio je međutim protiv nasilnih revolucionarnih metoda i koncepcije o diktaturi proleterijata nakon revolucije, posebno u zemljama gdje većinu stanovnika čine seljaci. Smatrao je pogrešnim uvjerenje da se nasilnim metodama može neki društveni sistem preko noći pretvoriti u novi. On je vjerovao da je za to potreban dugotrajan rad i razvoj. Pisao je da će socijalisti diktaturom proletarijata nametnuti centralističku, birokratsku državu koja će potpunom kontrolom nad svim sredstvima proizvodnje i raspodjele uspostaviti kont-

⁸⁸ Stjepan Kranjčević, *Sovjetska Rusija, Seljački kalendar Božićnica za 1921. god.*, Zagreb 1920, str. 42—57, 60; Franjo Malčić, *Velika duša ruskog naroda seljačkog, Božićnica za 1923. god.*, Zagreb 1922, str. 102—105; Predsjedništvo Međunarodnog Seljačkog Saveza u Moskvi, *Gospodarska snaga Sovjetskog saveza, Božićnica za 1925. god.*, Zagreb 1924; *Sovjetska Rusija sasvim na putu k seljačkoj mirotvornoj politici, Božićnica za 1928. god.*, Zagreb 1927; AH, fond, S., A. i P. Radića, k. VIII, f. 2, zapisnik o saslušanju u vezi puta u Moskvu; k. II, 3C, »O Radiću«, Vladimir Radić: *Stjepan Radić u Moskvi 1924.*, str. 420—432; *Sovjetska Rusija i seljačko pravo*, izdao Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke, predgovor S. Škare, bez mjesta izdanja; *Slobodni Dom*, 1920/1, 2, 4, 5, 24; 1921/2, 3, 4, 24; 1922/8, 29, 32, 33, 36, 48; 1924/5, 13, 16, 21, 22, 26, 26a, 28, 29, 29b, 30, 31, 32; 1925/2, 22; 1926/27; 1927/7, 53; Krizman, *Korespondencija*, II, 115.

rolu i nad svim drugim oblastima života i tako u potpunosti ograničiti slobodu svakog pojedinca i učiniti ih ovisnim o samovolji birokrata. Smatrao je da je odnos socijalista prema seljaštvu, kao i prema nacionalnom pitanju također pogrešan. Položaj Hrvatske u Austro-Ugarskoj u kojoj je imala autonomiju u odlučivanju u pitanjima obrazovanja, kulture, pravosuđa i unutrašnje uprave, ali je bila financijski nesamostalna i zbog toga po općem uvjerenju u podređenom položaju prema Mađarima, je sam po sebi utjecao da su se Radiću koncepcije austromarksista o rješavanju nacionalnog pitanja garantiranjem njihove kulturne autonomije morale činiti nerealnim. Zato su socijalistička shvaćanja za njega bila prije poticaj za polemiku, ali ne sa stajališta liberalnog kapitalizma. On je vjerovao da će demokratske tendencije razvoja, koje u politiku uvlače sve šire slojeve naroda polako mijenjati državu tako da će ona od oruđa jednog sloja da vlada drugima, postajati sve više organizacija u kojoj će svi društveni slojevi usklađivati svoje interese i rješavati uzajamne sukobe političkom borbom u parlamentu. Zato su revolucionarna zbivanja u Rusiji i ostalim državama Evrope, kao i činjenica da je njegova stranka nakon I sv. rata postala centar nacionalnog pokreta Hrvata utjecala da Radić nastoji da se pokretu priključi i reformistički »Hrvatski radnički savez« sa zahtjevima za poboljšanje položaja radnika, ali na koncepcijama koje su bile u osnovi u skladu s reformističkim shvaćanjima Seljačke stranke.“

Utjecaj češke sredine i literature

Kada je 1893. godine osuđen na prvi dugotrajniji zatvor (četiri mjeseca) jer je bana Khuena Hedervarya nazvao tiraninom isključen je i sa zagrebačkog sveučilišta. U zatvoru je počeo učiti češki i nakon izdržane kazne upisao se na pravni fakultet u Pragu. U Pragu je brzo toliko svladao češki da je mogao pratiti predavanja, a taj jezik se uselio i u njegov intimni život kada je 1894. godine upoznao Pražanku Mariju Dvořak koja je kasnije postala njegova supruga. Prvi tekstovi koje je u Pragu objavio bili su u časopisima »Hrvatska Misao« i »Novo Doba« čije izdavanje je i on organizirao sa grupom kolega 1897. i 1898. godine. Kako ni u Pragu nije mogao ostati politički pasivan već u prosincu 1894. dobiva izgon iz Praga (i sedam dana zatvora) pa se u proljeće 1895. godine upisuje na sveučilište u Budimpešti, a nakon organiziranja akcije spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevom trgu u Zagrebu za vrijeme posjeta cara i kralja Franje Josipa, uz šestomjesečni zatvor dobio je i zabranu upisa na sva sveučilišta u Monarhiji, iako je bio pri kraju studija. Zato je nakon neuspjelog pokušaja da se ipak upiše u monarhiji, u Lavovu i nakon odustajanja od nastavljanja studija u Moskvi, napokon studije završio (uz velike financijske neprilike) u Parisu na Slobodnoj školi političkih znanosti. Tako je već spomenute članke objavljene u Pragu pisao dijelom u Parizu, ali oni su ipak prije svega odraz praške i ruske literature i njegovih zaključaka na temelju osobnih iskustava i utisaka za vrijeme života u Zagrebu i Pragu. U tim člancima on je prvi puta sistematski, sa karakterističnim mladenačkim zanosom iznio neke svoje stavove koji su ostali konstanta u njegovim idejnim pogledima i političkoj djelatnosti tokom cijelog života.

⁹⁹ Usp. B. Boban, Mjesto i uloga radničke klase, 156—160.

Kao i na druge članove grupe »Mladih« i na njega su djelovale češke prilike, posebno ideje Tomaša Masaryka, tadašnjeg sveučilišnog profesora, a budućeg prvog predsjednika Čehoslovačke republike. J. Šidak je o tome utjecaju pisao u Enciklopediji Jugoslavije u okviru članka o čehoslovačko-jugoslavenskim vezama, a također i u posebnoj raspravi o idejnom sazrijevanju Stjepana Radića. Šidak je pisao da je Radić u sebi nosio osjećaj aktivnog kršćanstva, da je u njemu gorilo svjetlo apostolskog poziva i da je svom djelovanju želio dati etički smisao i opravdanje, a ciljeve prosuđivati sa stanovišta »sub specie aeternitatis«, što je bilo svojstveno i Masaryku, ali što je Radić u sebi nosio od djetinjstva i po tome se s Masarykom slagao, a nije to preuzeo od njega, Radić je na temelju svog poznavanja gospodarskog položaja seljaštva u Hrvatskoj znao da se političke stranke u Hrvatskoj ne mogu zadržati samo na političkom programu u užem smislu riječi, nego da borbu za nacionalna prava hrvatskog naroda treba povezati s radom na njegovom gospodarskom organiziranju i napretku i na njegovom prosvječivanju, a kako je to potrebno raditi vidio je u Češkoj u kojoj su političke stranke intenzivno radile i na gospodarskom i kulturnom organiziranju naroda. Na potrebu takvog svakodnevnog »sitnog« rada i jačanja snaga naroda i onda kada se zbog neravnopravnog odnosa prema odlučujućim političkim faktorima u Monarhiji ne može ništa ili malo učiniti na ispunjavanju političkih zahtjeva upozoravao je stalno Tomaš Masaryk. Takav rad se u Češkoj protezao na sve slojeve sitnog građanstva, radništva i seljaštva. Tako su »Mladi« iz Hrvatske od Masaryka dobili prve opsežnije informacije o radničkom socijalističkom pokretu. On ih je upozoravao i upućivao ne samo na literaturu drugih čeških i slavenskih nego i zapadnoevropskih znanstvenika tako da su Radiću vjerojatno upravo te njegove upute bile temelj na kome je kasnije gradio svoje studiranje zapadnoevropskih autora počevši od studija u Parisu pa dalje. U Češkoj se Radić mogao pobliže upoznati sa demokratskim tendencijama i idejama koje su u Hrvatskoj bile u zamecima, ali dok su ostali članovi grupe »Mladih« na stavovima o potrebi demokratizacije društva i brige za socijalne probleme stali ili bili spremni raditi na širenju takvih ideja i tendencija samo među sitnim građanstvom i radnicima, Stjepan Radić je u centar svojih demokratskih shvaćanja i djelovanja stavio seljaštvo. On je već u člancima praških časopisa iz 1897. i 1898. godine dokazivao da jezgru hrvatskog naroda čini seljaštvo i da je nužno socijalno jedinstvo i solidarnost ostalih slojeva hrvatskog naroda sa seljaštvom, te da se hrvatska politika mora voditi u skladu s mišljenjem i potrebama tog sloja.

Ma koliko cijenio ideje Tomaša Masaryka, Stjepan Radić se s njim brzo razišao, jer mu je, kako je kasnije pisao, zamjerao da se previše brine za Židove, a ne brine za Slovake, koji su u težem položaju, kao i pronjemačku orijentaciju. Češkim političarima je općenito zamjerao da su u srpsko-hrvatskim svađama i raspravama više bili na strani Srba, umjesto da budu objektivni i neutralni i djeluju kao posrednici, a Masaryk po njegovom mišljenju nije imao mnogo obzira prema Hrvatima i Slovencima.⁹⁰ S Masarykom se slagao u kritici klerikalizma uz poštovanje prema vjerskim uvjerenjima, a u praktičnoj politici je, kao i on, bio protiv rodoljubne fraze i za politič-

⁹⁰ S. Radić, *Politički spisi*, 60—63; Krizman, *Korespondencija*, I, 28, 30—32, 54, 305; *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1964, knj. 3, 229—230; Šidak, *Studije*, 385—386; S. Radić, *Praški zapisi*; isti, *Hrvatski ideali*, *H. Misao* 1/1897, str. 4—9; isti, *O pripravi za rad*, *N. Doba* 1898/1, str. 6—10; sv. 2, 53—57.

ki realizam i prihvaćao je Masarykovo shvaćanje o evolucionom razvoju društva. Masaryk je, po Radićevoj ocjeni, bio dobar analitičar i rušitelj, ali ne i sintetičar i graditelj. U »Slovnici i čitanci češkoga jezika« 1896. godine kao tekstove za vježbu donio je isključivo Masarykove tekstove, ali ih je zbog razilaženja s njime 1902. godine u novom priručniku isključio, ostavivši samo jedan tekst o Dobrovskom. Ipak je 1926. godine u popisu deset djela koja su najviše utjecala na njega naveo i knjigu T. Masaryka »Socijalno pitanje«.

U tom popisu naveo je i knjigu slovenskog historičara Henryka Tume o Karlu Havličeku, jednako, ako ne i više zbog ličnosti samoga Havličeka. U vježbenici češkog jezika izdatoj 1911. godine kao tekst za vježbu priredio je kratke biografije istaknutih čeških i slovačkih javnih i kulturnih radnika i političara koji su bili najznačajniji predstavnici nacionalnog preporoda ta dva naroda: Dobrovskog, Jungmana, Kolara, Šafaryka, Palackog, Ladislava i Bogoslava Riegera. O Lavoslavu Riegeru i Havličeku, te nekim drugim ličnostima i problemima iz češkog i slovačkog života, kao i o češko-hrvatskim ili češko-južnoslavenskim vezama pisao je i u »Hrvatskoj Misli« koja je izlazila u Zagrebu, kao i u »Obzoru«.⁹¹

Nakon završenog studija u Parizu nastanio se sa suprugom 1899. godine u Pragu. Tu je intenzivno surađivao u češkim časopisima i s izdavačima. Surađivao je u časopisima »Češka demokracija«, »Rozhledy«, »Slovansky přehled« i »Narodni Listy«. Bio je član redakcije »Samostalnosti« zadužen za vanjsku politiku, a surađivao je i u »Radikalnim Listyama« koje je uređivao dr Rašin, koji je bio suprug sestre Marije Radić. Surađivao je u listovima i časopisima vrlo različite idejne orijentacije, pa je zbog toga bio i kritiziran. J. Šidak je studiju o idejnom sazrijevanju S. Radića napisao uglavnom na temelju njegovih priloga u časopisu »Slovansky přehled«.

U Pragu je objavio i brošuru »Slobodna škola političkih znanosti u Parizu« (»Svobodna škola politických ved v Pariže«) i pripremio za izdavanje zbirku studija francuskog historičara A. Sorela, koji je bio i njegov profesor u Parizu, a koje je on sam preveo na češki. Te studije su u Pragu i objavljene 1901. godine. U Pragu je napisao ili već nakon preseljenja u Zemun i niz autobiografskih zapisa na češkom jeziku koji tada nisu objavljeni, a pronađeni su tek mnogo godina kasnije i objavljeni u Zagrebu 1985. godine u posebnoj knjizi pod naslovom »Češki zapisi«. U Pragu je objavio prvi dio svoje diplomske radnje u posebnoj knjižici, a drugi dio u nastavcima u časopisu »Rozhledy«. Ovako obimna spisateljska djelatnost omogućila mu je da obitelj izdržava autorskim honorarima, kao i da samo nakon godinu dana postane član češkog književnog društva »Svatobor«. U Pragu je sklopio i dosta veza i prijateljstava koje je održavao i kasnije, kao sa dr Random, dr Brářom, dr Cukerom.⁹²

⁹¹ S. Radić, *Politički spisi*, 95; isti, *Češka vježbenica za srednje i njima slične škole*, Zagreb 1911, 259—277; *H. Misao*, g. I, sv. 1, str. 6—15, 41—43; g. III, sv. 1, str. 69—72; sv. 6, str. 329—353; sv. 9, str. 570—572; g. IV, sv. 3, str. 112—144; g. V, sv. 1, str. 35; S. Radić, Ladislav Rieger, *Obzor* (Zagreb) 1903/51, 59; *Novosti* (Zagreb) 1908/139; *Božićnica* za 1910. god., str. 71—73.

⁹² S. Radić, *Politički spisi*, 67—68; Krizman, *Korespondencija*, I, 32, 54, 366; Šidak, *Studije*, 379—389; S. Radić, *Slobodna škola političkih ved v Pariže*, Prag 1900; isti, *Současne Chorvatsko n. dj*; isti, *Jižni Slovane n. dj*; isti, *Uvahy ze současne mezinárodní politiky n. dj*; isti, *Pražski zapisi n. dj*; AH, fond S. Radića, k. II/4, *Autobiografija S. Radića*; HAZ, Arh. S. Radića, II *Pisma S. Radiću*, br. 113, 123, 134.

I nakon odlaska iz Praga nastavio je slati dopise i članke u češke novine i časopise, prvo iz Zemuna, a zatim, nakon definitivnog povratka u Zagreb početkom 1902. godine i odatle. Tako je već nakon povratka u Zagreb u Pragu objavio knjižicu »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji« u kojoj je izložio svoj koncept o federativnom preuređenju Habzburške monarhije i definirao svoj austro-slavistički program. Taj tekst, ali ne u cjelosti, tek 1906. godine je objavio u Zagrebu.

1902. godine u Zagrebu je objavio prijevod zbirke priča čeških spisateljica za mlade djevojke pod naslovom »Djevojački svijet«, koje je sam izabrao, preveo i napisao opširan predgovor u kojem je opisujući život i djelovanje tih spisateljica u češkom javnom životu dokazivao kako je važno da se i žene angažiraju u javnom životu, posebno u malim narodima koji se bore za svoj gospodarski i kulturni napredak i za svoja nacionalna prava, jer ako si veliki narodi i mogu dopustiti izvjesno rasipanje svojih energija, mali narodi moraju koristiti sposobnosti svi svojih pripadnika.

Takva intenzivna suradnja s praškom sredinom nastavljena je do 1905. godine, kada je Radićeva odbrana ruskog carizma protiv revolucionarnih gibanja izazvala, kako sam već spomenula, osudu i češke javnosti, pa je zbog toga i njegova suradnja otkazana. No do takvog prekida nije došlo samo zbog različitih shvaćanja o carizmu, nego vjerojatno i zbog toga što je većina čeških političara podržavala novi kurs Hrvatsko-srpske koalicije koja je proklamirala suradnju Hrvata i Srba, ali i taktiku da u sukobima između austrijske i mađarske polovine Monarhije koji su tada bili aktuelni stanu na stranu Mađara, a da za uzvrat Mađari ostvare i podrže osnovne hrvatske zahtjeve, a Radić je takvu politiku Koalicije oštro osudio. On se stalno zalagao za suradnju Hrvata i Srba i njihovih političkih stranaka, ali je smatrao da je podupiranje mađarskih vladajućih krugova protiv austrijskih samo nastavak taktike tzv. »Khuenovskih Srba« koja dugotrajno nije mogla donijeti koristi ni Srbima u Hrvatskoj, a Hrvatima je štetila. Dapače, on je takvu podršku nazvao izdajom hrvatskih nacionalnih interesa, jer je smatrao da su mađarski vladajući krugovi, bez obzira na razlike među strankama, najveći neprijatelji hrvatskih interesa. Austrijske vladajuće krugove i dinastiju smatrao je manje zainteresiranima za ugrožavanje hrvatskih nacionalnih interesa i smatrao je da ih se davanjem podrške Mađarima samo izaziva, a da se nema ni dovoljno snage ni pravih saveznika da im se stvarno suprotstavi.

Ipak tada nisu prekinute sve Radićeve veze s Češkom, tim prije što su se društvene i političke prilike i veze i u Hrvatskoj i u Monarhiji i van nje mijenjale, pa su u novim situacijama stvarani i novi odnosi: 1907. godine Radić je podržavao Hrvatsko-srpsku koaliciju u borbi za hrvatski jezik u zajedničkom saboru u Budimpešti, a 1908. godine je predlagao i Koaliciji suradnju protiv Raucha. 1908. godine on je prisustvovao sastanku slavenskih parlamentaraca u Pragu.⁹³

U knjigama koje je pisao koristio je i neke radove čeških autora. Tako je u knjizi »Savremena Evropa« pisao o povijesti češkog naroda i obrađivao pojedina pitanja iz povijesti Habzburške monarhije na temelju šest knji-

⁹³ St. Radić, *Slovanska politika*, n. dj. odnosno *Slavanska politika*, n. d. j.; *Djevojački svijet*. Izabrane pripoviesti čeških spisateljica. S češkog preveo i uveo o kulturnom radu obrazovane češke žene popratio Stjepan Radić, Zagreb (Matica Hrvatska) 1902; Sidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 152—156, 224—225; usp. Sidak, *Studije*, 389.

ga čeških povjesničara, Rezeka Dolenskog, dr J. Kalouseka, dr K. Kadleca, J. Kufnera, dr J. Markovića, J. Grubera.

U knjizi »Moderna kolonizacija i Slaveni« o kolonizaciji slavenskih naroda (pod tim terminom je podrazumijevao i sve vrste ekonomskih migracija i iseljavanja u druge zemlje) pisao je na temelju češke, njemačke i ruske literature. Knjige Čeha A. Hubkya koristile su mu kao izvor podataka za dokazivanje teze iznesene i u knjizi »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji«, da su Slaveni u monarhiji u podređenom položaju ne samo kao etničke, nego i kao socijalne zajednice, što se najviše vidi u položaju njihovih radnika.⁹⁴ Zato on smatra nužnim da se nacionalno orjentirana inteligencija slavenskih naroda brine za te probleme: »Prvim našim ciljem imade biti to, da socijalno i ekonomski podignemo čitave milijune svoga ujarmljenog puka« odn. »socijalno gospodarsku svoju emancipaciju i od vlastitih predrasuda i od tuđinske zavisnosti« jer će inače siromaštvo »upravo rastvoriti« te najšire slojeve puka.⁹⁵

U knjizi »Današnja financijalna znanost« koristio je također dvije knjige češkog autora dr Jozefa Drachovskog o principima financijalnog sustava Austrije.

U nastojanju da što više proširi veze između Češke i Hrvatske on je još 1896. godine napisao »Slovnícu i čítanku češkoga jezika, koja je ujedno i prva njegova objavljena brošura. Iste godine je objavio i »Rječnik (češkoga jezika) za Hrvate«. 1902. godine objavio je »Češko-hrvatsku slovnícu s čítankom i češkim diferencijalnim rječnikom«. 1906. godine je u Zagrebu objavio brošuru »Jak se Čech brzo nauči chorvatsky?«, a 1911. godine »Češku vježbenicu« za srednje i njima slične škole, njegov najobimniji priručnik za učenje češkog jezika. Ti njegovi priručnici bili su u Hrvatskoj tada jedini iz kojih se moglo učiti češki, a izgleda da su svi primjerci bili rasprodani kada ih je svakih nekoliko godina opet objavljivao, što pokazuje da su zaista i imali značaj u razvoju češko-hrvatskih veza.

U cijelom prijeratnom razdoblju Radić je stalno dokazivao kako su Česi samoorganizacijom i upornim sistematskim radom osnovali sve nacionalne kulturne i znanstvene ustanove, kako su školskom naobrazbom već tada obuhvatili kompletnu populaciju djece i kako im je pedagoški rad na visokom stupnju, kao i da su gospodarski izvrsno organizirani, da imaju razgranat sistem zadružnih organizacija i razvijen bankarski sistem bez lihvarskih kamata. Sve to su postigli gotovo bez ikakve autonomije i upravo time dokazali svoju narodnu zrelost i svoju sposobnost da organiziraju svoju državu. Hrvati su, iako su imali daleko veću državnu autonomiju zaostajali u svemu za njima, pa je Radić smatrao da je korisno da se ugledaju i uče od Čeha, tim prije što su i oni slavenski narod po mentalitetu i društvenoj strukturi sličniji Hrvatima nego drugi napredni narodi u srednjoj i zapadnoj Evropi. Vjerojatno je zato da bi bolje hrvatsku javnost upoznao s historijom češkog naroda i njegovim suvremenim razvojem napisao knjigu »Češki narod na početku XX st.«, ali kako je zbog skraćivanja koje je tražio izdavač u njoj obradio samo povijest, u »Božićnici« za 1912. godinu je ob-

⁹⁴ S. Radić, Moderna kolonizacija i Slaveni, 286—289; *H. Misao*, g. V, sv. 1, str. 27; sv. 2, str. 67

⁹⁵ S. Radić, Moderna kolonizacija i Slaveni, 289; isti, Današnja financijalna znanost, 370.

javio preostali dio teksta pod naslovom »Unutrašnje ili društveno uređenje češkog naroda«. Za pisanje ove knjige u cjelini je koristio djela čeških autora, čak i dvije knjige čeških autora objavljene u Francuskoj, i jednu knjigu Francuza E. Castelara »La politique européenne«, dvije knjige francuskog historičara E. Denisa o češkoj povijesti, te knjigu Škota Scotus Viatora (R. W. Seton-Watson) »Racial problem in Hungary«. Knjige E. Denisa najviše citira jer smatra da on piše korektno i razumljivo, za publiku koja isto tako malo zna o Česima kao i hrvatska, a sami Česi su dobro ocijenili te knjige. U popisu literature Radić navodi pedeset i šest naslova a u »Božićnici« za 1912. godinu ne navodi popis literature niti daje bilješke. Materija o kojoj je pisao je nametala izbor literature i ne bi se moglo doći do zaključka da je Radić birao autore prema svom afinitetu, ali je izbor događaja i ličnosti iz češke povijesti svakako odraz i njegovih svaćanja o povijesnom razvoju češkog naroda.

Radić je u toj knjizi s oduševljenjem pisao o djelovanju čeških preporoditelja koji su se odlikovali požrtvovnošću i ljubavlju za svoj narod, ali i marljivošću i sistematičnošću u svakodnevnom radu. On se nije zadržao samo na prikazivanju češkog preporoda nego je pisao sa toplinom i o slovačkom preporodu koji je zbog teškog položaja Slovaka bio manje poznat. Među slovačkim preporoditeljima Radić je posebno pisao o Kolaru i Šafařyku (131—7, 140.). Od čeških preporoditelja cijenio je *Palackog*, koga naziva ocem češke politike, jer je mislio da je narodno pravo zapravo dio prirodnog prava čovjeka i jer je prvi stvorio koncept federativnog preuređenja Habzburške monarhije, iako se kolebao između federacije na narodnom i državnom pravnom principu (146—9). Radić se tada slagao i sa *Havličekom* u tome da treba stvarati čvršću vezu između Čeha i Južnih Slavena i uopće Slavena u Monarhiji, a nije bio za slavenstvo pod vodstvom Rusije, jer je ona bila zaostala i despotska država. Zato je bio i za održanje Habzburške monarhije (153—4). Smatrao je da je za male slavenske narode jedini put zakonita borba a ne revolucija. Radić se slagao i sa Havličekom ocjenom da su interesi dinastije i slavenskih naroda u monarhiji zajednički, kao i da je dinastija tako jak faktor da s njom treba izbjegavati sukobe. Odobravao je i Havličekovo nastojanje oko oslobađanja kmetova, a posebno je hvalio njegovo uvjerenje da nakon oslobođenja kmetova nema za njih napretka bez njihovog političkog obrazovanja da bi postali sposobni da se sami bore za svoja prava, kao i njegovo mišljenje da škole općenito moraju biti prodahnute gospodarskim duhom (157—8). Radić ga hvali i kao dosljednog demokratu koji je bio i protiv revolucije i protiv apsolutizma jednako, jer imaju zajedničku crtu da ne podnose javnost, a javnost je jedina garancija prave slobode (158).

U toj knjizi Radić je pisao i o javnoj, kulturnoj i političkoj djelatnosti Ladislava *Riegera* i naveo njegove glavne misli vodilje: 1. za oslobođenje češkog naroda nužna je organizacija gospodarstva i naobrazba širokih slojeva naroda 2. u borbi za samostalnost potrebno je ujediniti sve slojeve češkog naroda od plemstva i visokog klera, preko srednjih do radnih slojeva, 3. u toj borbi je posebno važna odbrana radnih slojeva od kapitala. Po Radićevom mišljenju bila je i značajna djelatnost Ladislavovog sina Bogoslava *Riegera*. On je bio zastupnik teorije historijskog prava jer je u Habzburškoj monarhiji jedino ona mogla biti priznata, ali je volio »živi narod«, a

ne planine i rijeke, kako čine djeca ili romantičari i za taj narod i radio (179—185, 190, 188—191).⁹⁶

Iz ovog pregleda djelovanja i shvaćanja istaknutih čeških političara i javnih radnika jasno je koliko su oni djelovali i na ideje Stjepana Radića i kako su se te ideje i shvaćanja prirodno nadogradile na utjecaje Strossmayera i Račkog s jedne, a Starčevića s druge strane. Također ovom knjigom Radić je jasno pokazao zašto se zalagao za suradnju sa Česima i Slovancima i zašto je smatrao da se svi slavenski narodi u monarhiji moraju oko njih okupiti.

U ožujku i svibnju 1918. godine Radić se u Pragu priključio zajedničkoj akciji političara slavenskih naroda iz Habzburške monarhije da koordiniraju akciju svih tih naroda na osiguranju budućnosti nakon završetka rata. U Hrvatskoj je glavni nosilac te akcije i inicijator osnivanja Narodnog vijeća Slovenaca, Srba i Hrvata bila Starčevićeva stranka prava. Stjepan Radić je bio također stalno aktivan nadajući se da će ta akcija rezultirati ne samo stvaranje federativne države Južnih Slavena, nego češko-poljsko-jugoslavenskog saveza. Tako je u Prag putovao i u kolovozu.

Nakon proglašenja ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prosincu 1918. godine u novim uvjetima Radić je opet putovao u Prag s namjerom da pridobije čehoslovačku vladu za stvaranje koridora između Slovačke i Hrvatske preko Gradišća, u dogovoru sa tadašnjim pukovnikom Simovićem, (koji je 1941. godine kao general bio vođa puča kojeg su izazvale demonstracije od 27. III 1941. godine). U toj akciji nije uspio, ali se brzo opet obratio na čehoslovačkog predsjednika Masaryka, kada je 1919. godine poslao grupu seljaka Čeha i Slovaka da ga mole da intervenira kod Privremenog predstavništva Kraljevine SHS da prestanu batinjanja seljaka u Hrvatskoj. Tada je predsjednik Masaryk intervenirao, ali to nije zaustavilo nastavak nemira i sukoba u Hrvatskoj.

Nakon rata je nastavio veze sa češkom agrarnom strankom, pa je tako u »Božićnici« za 1923. godinu objavio kratak članak »Prvi i glavni osnivač češke seljačke stranke« u kojem ukratko opisuje razvoj te stranke, a još neke članke je objavio i u drugim »Božićnicama«. 1927. godine učestvovala je Hrvatska seljačka stranka u Pragu na dogovoru agrarnih stranaka Poljske, Bugarske, Francuske, Rumunjske i Čehoslovačke o obnovi međunarodne organizacije agrarnih stranaka za koju je Radić predlagao da u ime stavi pojam »seljačka demokracija«. Te i iduće godine on je u Pragu učestvovao u radu Međunarodne interparlamentarne unije, kao i u radu čehoslovačko-jugoslavenskog odbora.⁹⁷

⁹⁶ S. Radić, Današnja financijalna znanost, str. 370; isti, Politički spisi, str. 73—74; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, n. dj. str. 33—234; S. Radić, Rječnik (češkog jezika)..., Zagreb 1896., (str. 104); isti, Slovnica i čitanka... n. dj., 1896., (102 str.); isti, Češko-hrvatska slovnica... n. dj., 1902., (147 str.); isti, Jak se Cech nauči chorvatsky?, 1906., (95 str.); isti, Češka vježbenica za srednje... 1911., (394 str.); isti, Češki narod na početku XX st., Zagreb 1911.; »Božićnica«, seljački kalendar za 1912. godinu, Zagreb 1911., S. Radić, Unutrašnje ili društveno uređenje češkog naroda«, str. 21—64.

⁹⁷ S. Radić, Politički spisi, 78—79, 88—9.; Krizman I, 34, 64—65; II. 45, 115, 661—3.; »Božićnica«, seljački republikanski kalendar za 1923., Zagreb, 1922., str. 94—7., S. Radić, Prvi i glavni osnivač češke seljačke stranke.

Utjecaj školovanja u Parizu i francuske literature

Najveći utjecaj na Radićev intelektualni razvoj i shvaćanja pored sredine iz koje je potekao, imala je intelektualna atmosfera na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu i francuska literatura. Sama pariška sredina nije izgleda ostavila većeg utjecaja jer je on u Parizu boravio dosta kratko, uvijek zaposlen do krajnjih granica da završi studije u što kraćem roku, a također i s vrlo ograničenim sredstvima koja mu nisu dopuštala da mnoge strane pariškog života uopće upozna. U njemu izgleda nije naišla na odjek atmosfera velegrada koji je pružao bezbroj mogućnosti, ali i mnogo prividno ili stvarno slijepih ulica. Najviše ga je u Francuskoj impresioniralo brojno i srazmjerno bogato seljaštvo.

Čitajući francusku literaturu upoznao se i sa idejama i shvaćanjima autora iz drugih evropskih naroda i dobio poticaj da ih sam pročita.

Francuski jezik je počeo učiti u zatvoru 1895. godine u kojem se nalazio zbog spaljivanja mađarske zastave. To znanje mu je omogućilo da nakon odustajanja od studija u Rusiji otputuje za Paris. Kako nije imao dovoljno novaca da odmah početkom 1897. godine uplati školarinu za upis na studij, do ljeta je u Parisu učio jezik, ali već i čitao periodiku i literaturu na francuskom. Ljetne praznike je proveo u Švicarskoj jer nije imao novaca za put sve do Zagreba. Toga proljeća 1897. godine posuđivao je knjige i čitao periodiku u onim bibliotekama i čitaonicama koje su mu bile dostupne s obzirom na skromna materijalna sredstva, a posjećivao je i predavanja na College de France i drugim fakultetima koja su bila besplatna. Pored francuske periodike i literature čitao je također i knjige i časopise na ruskom i njemačkom, a zaručnici se u pismima žalio da još ne može čitati na engleskom i talijanskom.⁹⁸

O utiscima o pročitanoj literaturi, sistemu studija i predavanjima on je 1897. i 1898. godine pisao dr Šimi Mazzuri. Pisao je o knjizi Ch. Seignobosa »Histoire politique de l'Europe contemporaine«, koju je kasnije preveo i 1921. godine objavio u Zagrebu, kao i o knjizi B. Auerbacha »Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie«, koja je izašla 1898. godine, a koju je kasnije također koristio u pisanju svojih knjiga. Na temelju razgovora s profesorima i predavanja zaključivao je da Francuzi imaju interesa za probleme malih slavenskih naroda i da znaju o njima raspravljati, kako on piše, »pravedno«, tj. ne samo sa stanovišta svojih interesa, što osobito dolazi do izražaja kada se njihov pristup usporedi s pristupom i načinom pisanja njemačkih autora. Pisao je i o svojim razmišljanjima i shvaćanjima o Slavenima i slavenstvu u vezi sa pročitanoj literaturom.⁹⁹

U jednom pismu zaručnici piše o svom planu referata koji je održao na prvoj godini studija na temu »Slaveni među sobom i prema Evropi«, a u drugom nabraja neke ispite koje je polagao na kraju I godine studija: diplomatska povijest, komparativno civilno pravo, etnografija i financije uz devet drugih predmeta i tri jezika: engleski, njemački i ruski.¹⁰⁰

⁹⁸ B. Krizman, S. Radić na Pariškoj političkoj školi (1897—1899), *Naše teme* 611371, 1072—1090.

⁹⁹ Krizman I, str. 264—7; II, str. 706—8.

¹⁰⁰ Krizman I, str. 31, 37, 303.

U Arhivu Hrvatske nalaze se dva primjerka koncepta njegove diplomatske radnje u rukopisu na francuskom, koja je imala naslov: »Le Croatie actuelle et le Slaves du sud« koji se međusobno razlikuju, ali originalnog teksta radnje nema, koliko znam ni u obiteljskoj ostavštini. Radnju je odlično ocijenio profesor Anatole Leroy-Beaulieu, koji je dvanaest godina kasnije, kao direktor te škole, dao, kako piše B. Krizman, »briljantnu« preporuku tadašnjem dekanu pravnog fakulteta u Zagrebu uz molbu Stjepana Radića da dobije veniam legendi privatnog docenta iz savremene ustavnosti, a koju je pravni fakultet odbio. Nekoliko profesora sa Slobodne škole političkih znanosti, kao i tadašnji predsjednik Komore Francuske zatražili su od Radića prijepis te diplomatske radnje, a Pavao Deschanel je za prijepis dao i honorar koji je Radiću omogućio da se vrati sa suprugom u Prag. Od škole je Radić dobio i cijelu biblioteku djela iz oblasti politologije, historije i pravnih nauka jer je po uspjehu na studiju bio drugi u generaciji. Radnju je objavio u Pragu na češkom u dva dijela, a u Zagrebu naknadno, samo drugi dio i to ne u cjelosti.¹⁰¹

U autobiografiji Stjepan Radić u popisu od deset djela koja su najviše na njega utjecala navodi čak tri francuska djela (uz tri hrvatska, dva češka, jedno englesko i jedno rusko djelo). To su: *Fustel de Coulanges*, »La cité antique«, J. Michelet, »Le Peuple« i Albert Sorel, »L'Europe et la Revolution française« (u osam svezaka od kojih je za njega najvažniji prvi).¹⁰²

Fustel de Coulanges (1830—1889) bio je poznati francuski historičar. Bio je učenik Guizota i Tocquevilla, a najpoznatije njegovo djelo jeste »Antička država«, koja je objavljena i kod nas, a Radić je upravo tu knjigu naveo ne samo u gornjem popisu nego ju je koristio i u pisanju knjige »Savremena Evropa« i rasprave »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti«. I u jednom i u drugom radu koristio je to djelo kao izvor podataka o životu ljudi u antičkim državama, a u raspravi »Državna i narodnosna ideja...« u odjelu o sociološkim ili prirodno-znanstvenim shvaćanjima države zastupa shvaćanja koja su slična Coulangesovim, da je država i njen ustav rezultat društvenih uvjeta i da ni državu, kao ni političke ličnosti ne treba kritizirati zbog njihovog karaktera i djelovanja, nego da treba nastojati objasniti dublje društvene odnose koji uzrokuju određeni razvoj i karakter države. Interpretirajući shvaćanja F. de Coulangesa ili nekih drugih autora Radić ne nastoji uvijek prikazati odvojeno stajalište svakog autora i nakon njih i svoj stav, nego ponekad kombinira stajališta raznih autora koji se po njegovom mišljenju slažu ili uzajamno dopunjuju.¹⁰³

Drugi francuski autor na Radićevom popisu je *Jules Michelet* (1798—1874) jedini pravi predstavnik romantičarske škole u francuskoj historiografiji koji je svojim izuzetnim književnim talentom uzdigao puk, »le peuple«, narod, tj. najšire slojeve naroda, do »junaka« povijesnih zbivanja i zbog toga i sam postao svojevrsna legenda. Zato su i Antun i Stjepan Radić u njegovim djelima našli istinskog prethodnika svojih ideja, iako on nije pod širokim slojevima naroda mislio prije svega na seljaštvo, kao oni, nego više na sitne obrtnike i trgovce, a onda i sitne posjednike zemlje.

¹⁰¹ Krizman I, str. 31—2, 37; Arhiv Hrvatske, Fond Stj., A., i P. Radića, Kut. II, 18) i 19)

¹⁰² S. Radić, *Politički spisi*, str. 94—5.

¹⁰³ M. Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976., str. 105—8, 361; S. Radić, »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti«, Zagreb 1909, *Mjesečnik pravnčkog društva*, g. XXXV, br. 5., str. 449—451, 454—458.

Djelo J. Micheleta »Le Peuple« Radić je koristio u knjizi »Savremena Evropa« i raspravi »Državna i narodnostna ideja...«.¹⁰⁴

Treći francuski autor na popisu je *Albert Sorel* (1842—1906), francuski historičar koji je pored ostalih djela napisao povijest francuske revolucije u osam svezaka, koju Radić i navodi u spomenutom popisu. Bavio se diplomatskom poviješću i Radić je jedan broj njegovih eseja i studija o tim problemima izabrao i preveo na češki. Bio je Radićev profesor na Slobodnoj školi političkih znanosti i član Francuske akademije nauka.¹⁰⁵ U prvom dijelu već spomenutog izbora su eseji o pojedinim problemima iz povijesti Francuske i njenim odnosima sa susjedima i saveznicima u XIX stoljeću, kao i o pojedinim historijskim ličnostima, kao Metternichu, Talleyrandu, ruskoj alijansi i restauraciji Bourbona, Napolenu i Aleksandru, o Francuskoj 1866. i 1876. godine. U drugom dijelu Radić je preveo Sorelove studije o problemima i pojmovima s kojima se susreću historičari u svom radu i čije razjašnjavanje je važno za bolje shvaćanje povijesnih zbivanja. To su eseji o nazorima o povijesti, o odnosu umjetnosti i povijesti, o odnosu pojedinca i države, o demokraciji i narodnosti, o povijesti i moralu itd. Izbor eseja pokazuje da je Radića posebno zaokupljala uloga ličnosti u povijesti i mogućnosti utjecaja pojedine ličnosti na povijesna zbivanja. Radić se slagao sa Sorelovim shvaćanjima iznesenim u eseju o odnosu pojedinca i države, da je ispravno shvaćanje J. Micheleta da se u odnosu pojedinca i države mora težiti moralnoj normi po kojoj se pojedinac treba žrtvovati za državu, a država mora biti garant interesa i slobode pojedinca. To je i u skladu sa shvaćanjima i Micheleta i de Coulangesa da je država organizacija društva, a ne iznad njega niti svrha sama sebi.

Za Radića je vjerojatno bio najinteresantiji esej o odnosu narodnosti i demokracije, dva glavna principa proizašla iz francuske revolucije, a oba dva, po njegovom mišljenju, sadržana u principu narodnog suvereniteta. Svaki od ta dva principa, kako je pisao Sorel, su kod raznih naroda i od raznih političara različito upotrebljavana, pa i zloupotrebljavana, pa zaključuje da bi iz te činjenice trebalo znati izvući pouke. Radić je smatrao da je osnovni način sprečavanja zloupotreba ta dva principa svakoga za sebe, takav da se ta dva principa nerazdvojivo vežu. Tako on stvara pojam »demokratskog nacionalizma« koji je sličan Masarykovom pojmu »humanističkog nacionalizma«. Taj pojam je postao jedan od centralnih kategorija njegovog ideološkog sustava.

Radić je kao i Sorel smatrao da pojedini povijesni događaji mogu stvarati utisak amoralnosti ili moralne ravnodušnosti povijesnih zbivanja, ali je vjerovao da povijest cijelih naroda u dužim vremenskim periodima ipak pokazuje pobjedu moralnih principa. S Radićevim odnosom prema katoličkoj crkvi slagala su se i Sorelova razmatranja i zaključci o ulozi papinstva u novijoj povijesti i suvremenosti. Sorel je smatrao da papin gubitak svjetovne vlasti tek stvara uvjete da on postane prava savjest čovječanstva i vrhovni moralni autoritet.¹⁰⁶

¹⁰⁴ M. Gross, *Historijska znanost*, n. dj., str. 88—90.;

¹⁰⁵ S. Radić, *Savremena Evropa*, str. XVI; isti, *Državna...*, br. 4., str. 378; *Grand Larouse encyclopédique*, Vol. 9, Paris 1964., str. 916.

¹⁰⁶ Sorel, *Uvachy za současnú mezinárodní politiky*, n. dj., str. 37—59, 107—123, 134—149, 149—154, 166—171, 172—176, 176—184.; S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, n. dj., str. 357—361.; J. Šidak, *Studije...*, n. dj., str. 385.

Radić je Sorelovo djelo »La question d'Orient au XVIII siècle«, njegove eseje i historiju francuske revolucije koristio pišući knjigu »Savremena Evropa« i raspravu »Državna i narodnosna ideja...« a u knjizi »Savremena ustavnost« koristio je njegovu raspravu o Montesquieu.¹⁰⁷

Uz pojedinačno navedenih deset djela Radić je u autobiografiji naveo i da su na formiranje njegovih stavova utjecale sve knjige koje je naveo u popisu korištenih knjiga za pisanje knjige »Savremena Evropa«. U tom popisu navedene su 62 bibliografske jedinice, a u bilješkama uz tekst navedeno je još 27 djela kojih nema u popisu, od čega je najviše francuskih autora, među kojima su i njegovi profesori sa Slobodne škole političkih znanosti. Od ukupno osamdeset i devet naslova, pedeset i dva je na francuskom, uz po jedno djelo engleskog, rumunjskog i meksičkog autora prevedeno na francuski, petnaest naslova je na ruskom, sedam na češkom, četiri na njemačkom, tri na talijanskom i po jedno na poljskom, engleskom i hrvatskom, te jedno djelo engleskog autora prevedeno na češki. Po tri djela koristio je od A. Sorela, A. Fouilléa, E. Boutmya, E. Fagueta i L. Legera (svi Francuzi), po dva koristio je od Iheringa, Tissota, Bérarda, G. Le Bona, Durnya. Od ostalih autora koristio je samo po jedno djelo. Najčešće je citirao A. Fouillé (trideset i četiri puta), zatim A. Sorela (devetnaest puta), M. Laira (šesnaest puta), A. D. Gradovskog (petnaest puta), Gustava Le Bona (dvanaest puta), V. Berarda (devet puta) i M. Bourgoesa, E. Fagueta, Pervolfa (po osam puta) i td.¹⁰⁹

Alfred Fouillée (1838—1912), francuski sociolog i filozof je podržavao analogije društva sa biološkim organizmom. On je autor teorije o »ugovornom organizmu«, ali je nastojao organističku analogiju postaviti na psihološke temelje. Poznata je njegova teorija o »idees-forces«. Pod idejama podrazumijeva i želje, a one dobivaju tendenciju da se potvrde u akciji i tako postanu sila, ne samo ako su jednom stvorene i prihvaćene, nego jedino ako su logične i ako u sebi sadržavaju makar dio »objektivnih mogućnosti«. On je također naglašavao karakter društvenog organizma. On je jedan od osnivača moderne sociologije i socijalne psihologije koji se nije suprotstavljao pozitivističkim i organicističkim školama socijalne misli, nego ih je upotpunjavao.¹¹⁰ Njegovu teoriju »ugovornog organizma« kombiniranu sa Spencerovim shvaćanjima društva i Rousseauovom teorijom društvenog ugovora Radić je izgleda koristio u knjizi »Savremena ustavnost«, iako se ne poziva na Fouilléa, nego na pisanje francuskog stručnjaka za ustavno pravo A. Esmeina.¹¹¹ U knjizi »Savremena Evropa« Radić je koristio Fouilléove radove kao izvor informacija o kulturi i karakteru germanskih i romanskih naroda u Evropi, odn. Engleza, Francuza, Talijana, Španjolaca i naroda španjolskog govornog područja u Americi, u skladu sa tada vrlo

¹⁰⁷ S. Radić, *Savremena Evropa*, n. dj., str. XV; isti, *Državna i narodnosna...*, n. dj., br. 4. str. 378.

¹⁰⁸ S. Radić, *Savremena Evropa*, n. dj., str. XV—XVI.

¹⁰⁹ Dalji slijed autora po broju stranica na kojima su korišćena njihova djela je: Lavissee, Leger, Coulanges, časopis »Europa Giovane« (po 6 str.), Džanšiev, Janet (pet str.), Durny, Seignobos, Vogüé, Tissot, Wirt (tri str.), M-me de Stael Cunningham (četiri str.) i Débidour, Legrand, časopis »Annales de la Patrie Française«, Castelar, Danilevskij, časopis »Journas St. Pétersbourg«, V. Dukat, Burguin, Gruber, Ihering i J. Michelet (dvije str.). Ostali autori su spominjani samo jedan put.

¹¹⁰ H. E. Barnes, *Uvod u istoriju sociologije*, II dio, str. 514, Beograd 1982.

¹¹¹ S. Radić, *Savremena ustavnost*, Zagreb 1911, str. 225—6.

popularnim teorijama o psihologiji naroda. Fouillée je mislio da se nacionalnost zasniva na solidarnosti, ali ona nije ni čisto fiziološka, ni etnografska, ni ekonomska, nego je kombinacija svih tih elemenata, uz psihološku osnovu koju čini jezik, religija, filozofija, umjetnost i poezija te svijest i volja naroda. No svi ti elementi ne stvaraju »dušu naroda«, jer kako na drugom mjestu piše, kolektivne svijesti nema kao apstraktne, posebne kategorije, ona se nalazi samo u svijesti pojedinaca koji kolektiv čine. Slična shvaćanja o pojmu naroda imao je i Radić. Fouillée također piše da napretkom civilizacije fizički i fiziološki faktori gube, a društveni i historijski dobivaju na važnosti, što je vjerovao i Stjepan Radić i na tome zasnivao svoje shvaćanje da u moderno doba više nisu potrebne revolucije i ratovi koji su upotreba gole fizičke moći. I Radić je kao i Fouillée smatrao da je materijalni opstanak samo jedan od faktora u nacionalnom karakteru i društvenim odnosima, iako je za Fouilléea način proizvodnje najveći agens revolucije. Kada piše o nacionalnom problemu i nacionalizmu Radić rijetko citira Fouilléea, iako se njihova shvaćanja dosta slažu, ali često citira uz Gradovskog Auerbacha, čija su shvaćanja nešto različita od njihovih.¹¹² O romanskom području evropske »umjetničke« kulture pisao je također na temelju Fouilléevih knjiga, ali i djela niza drugih autora. Tako ta poglavlja, kako o romanskim, tako i o germanskim i slavenskim narodima, nisu prosto opisivanje stereotipnih mišljenja o kulturi i karakteru pojedinih naroda, nego sadrže i mnogo konkretnih podataka o privrednom životu, političkoj organizaciji i kulturi pojedinih naroda. O »slavenskom području moralne evropske kulture« nije pisao na temelju radova Fouilléea jer se s njihovim mišljenjem o Slavenima nije slagao, što je moglo biti uvjetovano njegovim boljim poznavanjem života slavenskih naroda, ali i njegovom pristranošću prema Slavenima.¹¹³

Spomenula sam već da je o karakteru engleskog naroda pisao i na temelju knjige *E. Boutmya* (1835—1906) za koga je u jednom drugom radu napisao da je najbolji poznavalac suvremene Engleske, a koji je bio francuski publicista, također Radićev profesor i ravnatelj Slobodne škole političkih znanosti, a bio je poznat po predavanjima iz historije komparativnog konstitucionalizma.¹¹⁴

U knjizi »Savremena Evropa« koristio je i raspravu A. Sorela o istočnom pitanju kao izvor podataka za odnose između Josipa II i Fridricha II, o podjeli Poljske i o odnosu Fridricha II prema ruskim osvajanjima. Knjigu »L' Europe et la Révolution française« koristio je za prikaz osnovnih karakteristika evropskih država u doba antike i srednjeg vijeka. Za opisivanje razvoja načela moderne države nastale u francuskoj revoluciji upotrebio je njegove eseje te knjige E. Championa i E. Fagueta. Jedan od ovih eseja, već spominjani »Demokracija i narodnost« poslužio mu je kao osnova za raspravu o demokraciji i međunarodnim sporovima u Evropi, a još neke eseje je koristio za prikaz evropske diplomacije u XVIII i XIX stoljeću.

Stjepan Radić je E. Fagueta nazvao jednim od najdubljih mislilaca suvremene Francuske.¹¹⁵ *Emile Faguet* (1847—1916) je bio književni kritičar

¹¹² »Hrvatska Misao«, g. III, sv. 8, str. 449.

¹¹³ S. Radić, *Savremena Evropa*, str. 203—248.

¹¹⁴ »Hrvatska Misao«, g. IV, sv. 5, str. 225.; Grand Larouse encyclopédique, Vol 2, p. 317, Paris 1960.; S. Radić, *Savremena Evropa*, str. 32, 39, 88—95, 168—179.

¹¹⁵ »Hrvatska Misao«, g. IV, sv. 6, str. 241.; g. V, sv. 7, str. 420.

i historičar čiji opus je bio podijeljen na dvije tematske cjeline: književne kritike i književne i historijske studije, te društveno-političke rasprave.¹¹⁶ Stjepanu Radiću se sviđao njegov prikaz i ocjena revolucionarnih događaja i njihovih posljedica u Francuskoj u XIX stoljeću, kako sam to već spomenula pišući o Radićevom odnosu prema ruskoj revoluciji 1905/1907. godine. U knjizi »Savremena Evropa« Radić je koristio studiju E. Fagueta »Francuska 1789« koju je ovaj napisao na temelju knjige E. Championa u kojoj su tek 1902. godine objavljeni, po Radićevom mišljenju, glavni izvori za povijest francuske revolucije, a to su narodne pritužbe iz godine 1789. Faguet je na temelju materijala i zaključaka E. Championa napisao da je osnovni karakter francuske revolucije po težnjama začetnika i rezultatima »čisto gospodarski i administrativni prevrat« (citat S. Radića). Dakle nije bila osnovna težnja za slobodom nego za »pravicom«, zaključuje Stjepan Radić s Faguetom. Načela revolucije bila su zapravo socijalistička, iako to nije bilo svjesno, a ni rezultat nije bio socijalistički, ali ta načela prihvatili su kao temelj i liberali i nacionalisti, i kozmopolite i militaristi, tj. vrlo različite idejne struje i socijalne grupacije koje su se u Evropi pojavile tokom XIX stoljeća. Ti revolucionarni događaji bili su prijelaz u novu etapu historijskog razvoja, ali su načela nastala u njima upotrebljavana kao argument za razvoj mnogih, pa i suprotnih shvaćanja i tipova djelovanja i otuda su i njihove posljedice i pozitivne i negativne.¹¹⁷ Radić koristi i Faguetove opise stvaranja novih »narodnih« vojski (zasnovanih na općoj vojnoj obavezi), koje su konzervativnije, ali i ratobornije od plaćeničkih vojski, jer one sada ne brane samo interese dinastije i vladajućih krugova nego i naroda, ali one koje i kako ih shvaćaju.¹¹⁸ Radić je prenio i Faguetovo mišljenje da se civilizacija razvijala pomoću militarizma, odn. da se kulturni narod teško mogao održati bez podrške vojne sile, a ratovima se civilizacija širila, ako je narod koji ga je vodio bio kulturni. Vojna sila je važna i u suvremenom svijetu, ali nije isključeno da jednom u budućnosti neće biti važna, prenosi Radić Faguetovo mišljenje iako je sam na više mjesta pisao da fizička sila i ratovi više nisu najvažniji faktor u odnosima među narodima i da već tada postaje važnije takmičenje u proizvodnji, trgovini i kulturi, što je u skladu i s idejama Fouilléa.¹¹⁹ U nastavku ove knjige Radić je pisao da militarizam ne mogu zaustaviti ni kozmopolitizam ni puki humanizam, nego neutralnost svih malih naroda i država, a taj će biti moguć tek kada neka velika država postane neutralna, a takva bi mogla najlakše poslati Habsburška monarhija i kao jedan od velikih sila tadašnje Evrope, i kao mnogonacionalna država. Takva Habsburška monarhija bi morala postati potpuno demokratska i federativna, tj. osigurati potpunu ravnopravnost svih naroda i onemogućiti bilo kakve osvajačke namjere.¹²⁰ U Evropi će pobijediti načelo demokracije i nacionalnosti onda kada se prestanu zloupotrebljavati tako da se načela pretvaraju u gesla, slaže se Radić s Faguetom.¹²¹ Slično mišljenje, ali jasnije, Stjepan Radić je izrazio u knjizi »Moderna kolonizacija i Slaveni« u kojoj je povezao shvaćanja o nacionalizmu, demokratizmu i militarizmu sa socijalnim problemima koji

¹¹⁶ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Vol 2, Zagreb 1967, str. 341.

¹¹⁷ S. Radić *Savremena Evropa*, str. 97—99.; »*Hrvatska misao*«, g. IV, sv. 6, str. 241-2.

¹¹⁸ Radić, *Savremena Evropa*, str. 152, 154, 157.

¹¹⁹ isti, *Savremena Evropa*, str. 156—7.; »*Hrvatska Misao*«, g. IV, sv. 1, str. 5.

¹²⁰ Radić, *Savremena Evropa*, str. 154.

¹²¹ Isto, str. 168—173.

se mogu rješavati samo razvojem demokracije, kao što se militarizam i imperijalizam mogu izbjeći povezivanjem nacionalizma i demokracije, ali: »Čovječanstvu ne prijeti pogibao od narodnih i jezičkih razmirica, nego od unutarnjega rasula pojedinih naroda, ili od prevelikoga nagomilavanja grube, fizičke sile u rukama jedne središnje vlasti. A dubokim uzrokom obaju ovih pojava jest zapuštenost širokih narodnih slojeva, koje u svojem neznanju jednako lako služe stranačkim trvenjima i apsolutističkim pohotama.¹²² U knjizi »Savremena Evropa« Radić je koristio i Faguetovu studiju o Montesquieu, Rousseau i Voltairu za opis njihovih ideja i njihovog utjecaja.¹²³ Tu istu raspravu koristio je i u knjizi »Savremena ustavnost«, koju je objavio šest godina kasnije, a u njoj je prikazao shvaćanja Montesquieua, Rousseaua i Voltaira o narodnom »vrhovništvu« (suverenitetu).¹²⁴ U toj knjizi je pisao da Rousseauova teorija o društvenom ugovoru može biti uzeta kao pretpostavka na kojoj se može zasnivati teorija o narodnom suverenitetu, a ne kao opis stvarnog historijskog događaja. U cjelini smatrao je da su Rousseauove teorijske koncepcije krute, da previše pojednostavljaju stvarne odnose i stvarni razvoj društva. Nasuprot njemu Montesquieu je, po zaključku Stjepana Radića, shvaćao svu kompliciranost društvenih odnosa i razvoja i uređenja države, pa iako je na faktore razvoja gledao jednostrano, izvrsno je shvaćao potrebu podjele državne vlasti između više relativno nezavisnih faktora koji će jedni druge kočiti i kontrolirati onemogućavajući zloupotrebe.

U knjizi »Savremena Evropa« Radić je koristio knjige i poznatog francuskog slaviste Louisa Légera (1843—1923) profesora srpskog i ruskog jezika na školi za orijentalne jezike na College de France, koji je pisao o slavenskoj kulturi.¹²⁵ Njegove radove je koristio za objašnjavanje okolnosti i uzroka koji su doveli do podjele Poljske, te o ulozi Ćirila i Metoda.¹²⁶

U poglavlju o razvoju nacionalizma u Evropi, kojeg on razlikuje od patriotizma, a koji se proširio po Evropi nakon Napoleonovih osvajanja, pisao je na temelju djela L. Legrandia i E. Bourgeoisa uz djela A. D. Gradovskog, ruskog historičara.¹²⁷

Relativno često Radić je u ovoj knjizi upotrebljavao podatke francuskog stručnjaka za kolonijalnu historiju *M. Laira*, ali je upotrebljavao samo jednu njegovu knjigu o njemačkom imperijalizmu, pa je na temelju tih podataka pisao o njemačkoj privredi, trgovini, poslovnoj organizaciji i znatnosti. Za tu problematiku koristio je i knjigu *V. Berarda* (1864—1931) o engleskom imperijalizmu, te o njemačkoj trgovini u svijetu, posebno o prodoru na jugoistok Evrope do Male Azije i dalje, u Južnu Ameriku. Tako je i o engleskim privrednim prilikama i o imperijalizmu, o Kiplingu i Seleyu kao propovjednicima tog imperijalizma pisao na temelju njegove knjige, iako je V. Berard bio francuski historičar i publicista koji se bavio prije svega helenizmom i istočnim pitanjem, pa je bio i prijatelj Srba.¹²⁸ Napokon treba spomenuti da je Stjepan Radić pišući u ovoj knjizi o rad-

¹²² Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, str. 359—364, 361.

¹²³ Radić, *Savremena Evropa*, str. 385—387.

¹²⁴ Radić, *Savremena Evropa*, str. 208—222.

¹²⁵ *Grand Larousse encyclopédique*, Vol 6, Paris 1962., str. 662.

¹²⁶ Radić, *Savremena Evropa*, str. 26, 28—9, 39, 59.

¹²⁷ isto, str. 126.; »*Hrvatska Misao*«, g. IV, sv. 8, str. 352—355.

¹²⁸ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. IV, Zagreb 1966., str. 364.; *Savremena Evropa*, str. 342—4, 362—3.

nicima i socijalističkom pokretu najčešće koristio radove *Gustava La Bona* (1841—1931) francuskog sociologa koji je prvi obradio psihologiju masa (gomila), ali više sa stajališta socijalne psihologije.¹²⁹ Tako je na temelju njegove knjige »Psychologie du socialisme« pisao i o engleskim radnicima i o »engleskom karakteru«, o njemačkom socijalističkom pokretu, o »znanstvenoj metodi« njemačkog socijalizma. Za tu temu koristio je i djela već spomenutih A. Fouilléa i M. Bourguina (»Les systemes socialistes«).¹³⁰ Knjigu Gustava Le Bona o psihologiji socijalizma Radić je koristio i za prikazivanje karakteristike politike romanskih naroda i njihovog poimanja države. Pri tom, kao i kad piše o ostalim evropskim narodima. Radić ponavlja uobičajene stereotipe o životu i karakteru pojedinih naroda. Važno je ipak spomenuti da ti stereotipi nisu ni jednom narodu pripisivali samo pozitivne ili samo negativne karakteristike, tako da barem u Radićevoj interpretaciji u toj knjizi, nisu mogli biti izvor mržnje ili međusobnog nepovjerenja među narodima o kojima je pisao.¹³¹

O ostalim autorima čije radove je Stjepan Radić koristio u ovoj knjizi nije potrebno pisati jer oni nisu imali bitan utjecaj na formiranje njegovih stavova. U cjelini može se reći da je njegov izbor literature za tu, kao i za druge knjige ovisio o utjecajima zagrebačke, praške, ruske i francuske sredine i to ne samo s obzirom na način promatranja problema i stavove nego i s obzirom na to koliko su mu te sredine dale mogućnosti da stekne više ili manje široka znanja i metodološku orijentaciju. Iako je znao sve slavenske jezike te francuski, njemački i engleski, a koristio je i čitao i talijanske knjige i mađarske novine, morao se oslanjati i na tuđe informacije jer sam, zbog problema s vidom, nije mogao ulaziti u samostalna znanstvena istraživanja, ali za to nije zapravo ni imao interesa jer je njegova osnovna preokupacija bila ideologija i praktični politički rad. Zato je i odustao od sticanja znanstvenog doktorata u Moskvi i sam pisao da je cilj zbog koga je pisao svoje knjige prenošenje znanstvenih spoznaja, idejnih strujanja i društvenog razvoja, kao i razvoja načela ustavnosti i prava čovjeka i naroda iz Evrope u Hrvatsku, a da pri tom želi napisati i svoje mišljenje o pojedinim problemima. Djelimice je na njegov izbor literature mogla utjecati i njegova idejna orijentacija, iako je u svojim knjigama iznosio i stajališta suprotna od svojih, ali je literatura ipak toliko obimna da isključuje usku ideološku orijentaciju.

Prije objavljivanja knjige »Savremena Evropa« on je već objavio knjigu »Moderna kolonizacija i Slaveni«, a u Pragu pored prijevoda studija A. Sorela i knjigu »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji« i niz brošura, rasprava i članaka u časopisima i novinama, a od 1905. do 1914. objavio je još knjige »Današnja financijalna znanost«, »Češki narod na početku XX stoljeća«, »Savremena ustavnost« i »Hrvatski politički katekizam«, te značajnu raspravu »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti«, kao i opet niz brošura, rasprava i članaka. U svim objavljenim knjigama izuzev u knjizi o češkom narodu dominira francuska literatura i to neke knjige već spomenutih autora kao i niza drugih.

U bilješkama uz tekst knjige »Moderna kolonizacija...« navodi četrdesetak naslova raznih autora, od kojih su dvadeset trojica Francuzi, trojica

¹²⁹ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. I, Zagreb 1968., str. 39.; H. E. Barnes, *Uvod u historiju...*, n. dj., II dio, str. 535.

¹³⁰ Radić, *Savremena Evropa*, str. 318, 320, 321, 323, 324, 325.

¹³¹ isto, str. 375—8, 411—412.

Nijemci, petorica Česi, a devetorica Hrvati ili Srbi. Pored navedenih djela koristio je i nekolicinu čeških autora te po jednu knjigu Rusa, Nijemca i Mađara za opis problema slavenske i hrvatske kolonizacije, odn. migracija.

U ovoj knjizi upotrebljavao je eseje A. Fouilléa¹³² ali najviše je koristio djelo *Paula Leroy Beaulieua* o modernoj kolonizaciji iako je njegovo pisanje smatrao aristokratsko-liberalnim ali upravo zato i vrlo korisnim, tako da je koristio njegove podatke, ali je napravio sasvim novu konstrukciju i raspored građe.¹³³ Uz tu knjigu puno je koristio i priručnik grupe autora pod uredništvom M. A. Rambauda »La France coloniale, Histoire — Géographie — Commerce«.¹³⁴ Radić je smatrao za razliku od velikog dijela pisaca koji su pisali o kolonijalizmu da su kolonijalna osvajanja donijela mnogo zla domorodačkim narodima, ali je priznavao da je kolonijalizam doprinio bržem ekonomskom i političkom objedinjavanju svih zemalja i kontinenata u jednu svjetsku zajednicu. Kolonijalizam se tokom vremena mijenjao i postajao manje brutalan i više obziran prema interesima domaćeg stanovništva, smatrao je on. O motivima za pisanje takve knjige napisao je slijedeće: »Ova je knjiga mogla nastati samo iz onakve ljubavi i vjere, koja nikada ni ne sumnja, a kamo li bi očajavala o pobjedi dobra nad zlom, i pravice nad krivicom, ili u kolonijalnom jeziku: koja ne sumnja o pobjedi urođeničke, demokratske kolonijalne politike nad aristokratskim egoizmom i liberalizmom, koji danas iz kolonije bježi, da se kojekuda, pa baš i u srcu Evrope utvrdi«.¹³⁵

Dakle njegov pristup uključuje i moralni stav koji se inače izbjegava u znanosti u korist objektivnosti, ali kako je subjektivizam, bez obzira na nastojanja, nemoguće potpuno izbjeći može biti i prednost kada se on jasno izrazi. Drugo je pitanje koliko on takav stav uspjeva dosljedno zastupati u knjizi, posebno s obzirom na njegovo shvaćanje sredstava koji vode tom cilju. Tako je on, vjerojatno zato jer je najviše upotrebljavao francusku literaturu, kao i zbog svog već spomenutog subjektivizma u odnosu prema Rusiji, drukčije gledao na francuski i ruski kolonijalizam, nego na kolonijalizam Engleske, Njemačke, Italije i drugih zemalja. Bio je sklon prihvatiti stav francuskih autora da Francuska (i Rusija) širenjem svoje kolonijalne vlasti šire i kulturu i donose prednosti evropske civilizacije zaostalim narodima i plemenima Afrike i Sibira, i da njihova nastojanja idu za uključivanje domorodačkog stanovništva u svoj kulturni, ekonomski i politički prostor, bez predrasuda o manjoj vrijednosti tih domorodaca koje postoje kod drugih kolonizatora. Pri tom nije uzimao u obzir činjenicu da upravo to uključivanje pripadnika domorodačkog stanovništva u nove kulturne krugove znači najčešće i njihovu asimilaciju, protiv čega je inače bio.¹³⁶

Proučavanje razvoja kolonijalnih sistema za njega je bio i poticaj za upoznavanje ekonomskog razvoja i prilika u svijetu.

U knjizi »Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji« Radić ne navodi literaturu kojom se služio, a za pisanje knjige »Današnja financijalna znanost« koristio je šest knjiga koje navodi, od kojih su četiri na francuskom i dvije na češkom jeziku. Koristio je sigurno i neke druge knjige i posebno statističke priručnike, ali ne navodi podatke o njima. Knjiga je dosta obim-

¹³² Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, str. 208—9.

¹³³ isto, str. 206.

¹³⁴ isto, str. 141, 206.

¹³⁵ isto, str. 210.

¹³⁶ isto, str. 178—183, 357—364.

na i ima, kako je napisao u zaključku, svrhu da »svakom svjestnom i obrazovanom Hrvatu pripomogne izvršiti ovu dužnost«, tj. da mogu »izpitati i cieli porezni sistem i sav državni proračun počevši od proračunske osnove, pa do zaključnih računa«. Zato cijela knjiga ima karakter stručnog udžbenika.¹³⁷

Možda najinteresantnije i najkompletnije djelo Stjepana Radića s obzirom na iznošenje teorijskih pogleda o temeljnim sociološkim i politološkim pojmovima kao što su društvo, država, narod i socijalni sloj i o njihovim međusobnim odnosima, na temelju kojih konačno uobličava i svoja ideološka shvaćanja na teorijskom nivou, jeste rasprava »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti«, te uz nju knjiga »Savremena ustavnost«.¹³⁸ Na početku rasprave navodi popis korištene literature sa šesnaest bibliografskih jedinica: sedam francuskih autora, sedam na njemačkom jeziku, Spencerovi »Principi sociologije« također u njemačkom prijevodu i jedan češki autor. Tu kao literaturu spominje i svoju knjigu »Současné Chorvatsko«, a koristio je i tekst Hrvatsko-Ugarske nagodbe i možda još neke izvore.¹³⁹ U ovoj raspravi, kao i u knjizi »Savremena Evropa« neke probleme je obradio na temelju radova Fustela de Coulangesa, Alfreda Fouilléea i Alberta Sorela, kao i knjigu Bertranda Auerbacha »Les races et les nationalités en Autriche Hongrie«.¹⁴⁰ O puku u državi u ovoj raspravi je pisao na temelju već spomenute rasprave J. Micheleta »Le Peuple«¹⁴¹ a o narodu i narodnosti i porastu njihove uloge u državi na temelju Auerbachove knjige.¹⁴² Ipak pišući o slavenskim narodima Radić polemizira i sa Auerbachovim shvaćanjima koja dijeli i većina zapodnoevropskih autora, jer je on sklon poistovjećivati narod kao etnički pojam s narodom kao političkim pojmom (puk, stanovništvo jedne države) i zapravo ne shvaća kako može postojati narod bez države.¹⁴³ U nastavku rasprave o narodu i porastu njegove uloge u državi Radić zaključuje da razvoj nacionalne svijesti i zahtjev da se država organizira u skladu s interesima naroda predstavlja zapravo oživotvorenje društvenog ugovora kojega Rousseau smješta u daleku prošlost.¹⁴⁴

U već spomenutoj knjizi »Češki narod na početku XX stoljeća« u popisu literature on spominje samo dva francuska autora: E. Castelara i E. Denisa, ali u tekstu se spominje i knjiga H. Hanticha, »L' Art Tchèque au XIX siècle«.

1911. godine Radić je u vlastitoj nakladi objavio knjigu »Savremena ustavnost«. U njoj navodi samo popis najvažnijih djela, pa se ne može dobiti točna slika o broju i profilu stvarno korištenih knjiga, tim prije što su bilješke uz tekst samo povremene. U popisu literature navodi dvanaest naslova, a u bilješkama spominje još šest.¹⁴⁵ Najviše se oslanjao na vrlo obimnu knjigu J. P. H. *Emanuela Esmeina* (1848—1913) francuskog pravnika porodičnog i ustavnog komparativnog prava, koji je također bio profesor na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu i član Francuske akademije,

¹³⁷ Radić, Današnja financijalna znanost, Zagreb 1908, str. 389.

¹³⁸ Radić, Država i narodnosna ideja..., n. dj., br. 4—11.; isti, Savremena ustavnost, Zagreb 1911.

¹³⁹ Državna i narodnosna ideja..., br. 4, str. 378.

¹⁴⁰ isto, br. 5., str. 462; br. 6, 551—2, 554, 561—2.

¹⁴¹ isto, br. 6, str. 564—5.

¹⁴² isto, br. 6, str. 565—7.; br. 7, str. 657—660.

¹⁴³ isto, br. 7, str. 661—664.

¹⁴⁴ isto, br. 8. i 9., str. 777.

¹⁴⁵ S. Radić, Savremena ustavnost, n. dj., str. 342—344.

»Eléments de droit constitutionnel et comparé« koja je 1909. godine izašla u Parisu i koja je vrlo obimna: 1154 stranice + XVI. Radić je napisao da je ovo »najtemeljitiije i najpreglednije djelo o komparativnoj ustavnosti«, koje bi trebalo prevesti u cjelosti, ali je zbog obima to nemoguće. U svojoj knjizi Radić je, kao i Esmein, razvoj načela ustavnosti i uređaba građanskih sloboda prikazao kroz povijesni razvoj engleske ustavnosti, koja se najranije razvila, i preko načela francuskih enciklopedista koja su najviše utjecala na razvoj ustavnosti u Evropi, a ne samo u Francuskoj. U prikazivanju načela francuskih enciklopedista Radić je najviše upotrebljavao spomenuti esej E. Fagueta jer ga je smatrao najboljim poznavaoцем njihovih ideja i djela.¹⁴⁶ Pišući o svrsi, izvorima i osnovi ove knjige, Radić je naveo da se u koncipiranju i obradi materijala u ovoj knjizi služio prije svega znanjem koje je stekao od profesora na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parisu. Prvenstveno su mu u tome pomagala predavanja i djela Charlesa Benoista i Emila Boutmya, a zatim i djela A. Sorela i A. Leroy-Beaulieua. Ipak izgleda da su mu djela tih profesora prije služila za opću orijentaciju, a ne kao izvor konkretnih podataka, jer od Ch. Benoista i A. Leroy-Beaulieua ne citira ni jedno djelo, a E. Boutmya citira samo tri puta, a od djela A. Sorela spominje samo njegov esej o Montesquieu.¹⁴⁷ U pisanju te knjige, koristio se i političkim iskustvom i, kako sam navodi, pomoću njega je mogao iz predavanja i knjiga izdvojiti najvažnije činjenice i ideje o razvoju ustavnosti u Evropi i usporediti ih sa prilikama u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj monarhiji, s obzirom na to koliko su te ideje bile i tu prisutne, kako u načelnim opredjeljenjima tako i u praktičnim ustavnim rješenjima. Prilike u Habzburškoj monarhiji i u Hrvatskoj komparirao je na temelju djela R. Henrya (svog kolege sa studija u Parizu), K. Kadleca i Popovicia te svojim poznavanjem Hrvatsko-Ugarske nagodbe i hrvatskog političkog sustava.¹⁴⁸ Tako je, zaključio je, dobio jasnu sliku stanja i razvoja ustavnosti u svim evropskim zemljama »ne samo u sadašnjosti, nego sam, držim, dobro zamijetio i sva ona obilježja, kojima će se ustavnost sve to više isticati, a već se i sada odlikuje«.¹⁴⁹ Kada je počeo pisati knjigu na tu temu mislio je materiju obraditi u dvije knjige, ali je objavio samo jednu, vjerojatno zbog financijskih razloga.

Uz sve navedene autore u spomenutim knjigama i raspravama, na Radića je još od vremena studija utjecala knjiga Ch. Seignobosa i A. Métina, »Najnovija svjetska povijest« i širinom materije koju obrađuje i metodom obrade. Zato je lako prihvatio prijedlog prof. V. Klaića da za Maticu Hrvat sku prevede tu knjigu. Kako je između njega i Maticе došlo do nesporazuma on je knjigu objavio sam, ali tek nakon rata 1921. godine, tako da je prijevod korigirao prema novom izdanju knjige i popratio svojim komentarima ne samo o pojedinim problemima obrađenim u njoj, posebno kada se radilo o Hrvatskoj, nego i pogovorom o stanju u svijetu nakon I svjetskog rata.¹⁵⁰

¹⁴⁶ isto, str. 6—7.

¹⁴⁷ isto, str. 6, 11.

¹⁴⁸ isto, str. 7—8.

¹⁴⁹ isto, str. 339.

¹⁵⁰ isto, str. 130, 343—4.; Ch. Seignobos i A. Métin, Najnovija svjetska povijest (L'Histoire contemporaine) od 1815. do 1900., I i II dio, Preveo S. Radić, Zagreb s. a.; Arhiv Hrvatske, Fond S., A. i P. Radića, Kut IX, fasc. III, br. 161.

Nakon konačnog povratka u Zagreb Radić je nastavio veze s nekim ličnostima iz Pariza. Tako su sačuvana pisma već spomenutog kolege sa studija koji je i sam postao politolog R. Henrya, iz 1899. i 1907. godine, iz kojih se vidi da su njihove veze bile češće, a Radić je više puta pisao o njegovim knjigama. Također je sačuvano i jedno pismo Paula Deschanela iz 1900. godine. 1911. godine je njegov bivši profesor koji je ocijenio i njegovu diplomsku radnju, dao sjajnu preporuku uz njegovu molbu za mjesto docenta na Pravnom fakultetu u Zagrebu.¹⁵¹ No ta pisma su izgleda samo ostaci obimnije korespondencije, što pokazuje i pismo Antuna Radića Stjepanu iz 1912. godine. Radić je također cijelog života uz druge, pratio i francuske časopise i novine, ali su u ostavštini sačuvani samo fragmentarni ostaci.¹⁵² Zabilježeno je i da je on imao u Zemunu novinsku iskaznicu nekih francuskih novina, pa je možda u tim novinama i objavljen neki njegov dopis.¹⁵³

Nadajući se da će sredina, čije je intelektualne poticaje i rezultate izuzetno cijenio, kao i njene demokratske tradicije, imati razumijevanja i za borbu hrvatskog naroda za svoja nacionalna prava, on se i nakon I svj. rata obraćao njenim političkim predstavnicima i njenom javnom mnijenju. Tako je 1919. godine napisao uvodni tekst na francuskom i učestvovao u organizaciji skupljanja potpisa i slanja u Paris na Mirovnu konferenciju tzv. Uroičeve rezoluciju, kojom su željeli upozoriti Mirovnu konferenciju, a posebno američkog predsjednika Wilsona, na raspoloženje i zahtjeve hrvatskog naroda da u skladu s načelom samoopredjeljenja naroda i on stvori svoju samostalnu državu, u okviru šire zajednice južnoslavenskih naroda ili bez nje. Izgleda da je za tu rezoluciju skupljeno oko 150.000 potpisa, ali ona nije razmatrana na konferenciji. Radić je tada na molbu francuskog novinara Ch. Riveta napisao dva članka o batinjanima u Hrvatskoj i o seljačkoj demokraciji za pariški »Temps« koji je 16. III 1919. godine objavio i gore spomenutu rezoluciju. O odluci da se napiše ta rezolucija i skupljaju potpisi, kao i o zaključcima sjednice Glavnog odbora stranke od 8. III 1919. godine u vezi sa situacijom u Hrvatskoj, obavijestio je francusku vojnu misiju u Zagrebu i predao im na francuski preveden tekst zaključaka i rezolucije. Za stavove svoje stranke pokušao je zainteresirati i šefa francuskog vojnog izaslanstva u Ljubljani 2. III 1919. godine.¹⁵⁴

1922. godine je dr Lujo Kežman, kao izaslanik HRSS i Hrvatskog bloka na putu za Ameriku uputio 18. III pismo ministru vanjskih poslova V. Britanije, Italije i Francuske u kome ih informira o jednostranom proglašenju Kraljevstva SHS i prihvaćanja Vidovdanskog ustava u odsutnosti hrvatskih zastupnika, te kako je HRSS na izborima dobila najveći broj zastupnika na teritoriju Hrvatske. Zato HRSS traži da u Genovi na međunarodnoj konferenciji, njena delegacija zastupa hrvatski narod, jer delegacija beogradske vlade nema na to legitimna prava.¹⁵⁵

O tome da je Radić 1927. godine radio na obnavljanju međunarodnog udruženja seljačkih stranaka već sam pisala. No on je kontakte s francus-

¹⁵¹ Historijski arhiv grada Zagreba, Arhiv S. Radića i seljačke stranke, II Pisma S. Radiću, br. 107, 205.; Arhiv Hrvatske, Fond S., A. i P. Radića, Kut IX, fasc. II, br. 99; Fasc. I, br. 83; Krizman I, str. 37, 513.; *Hrvatska Misao*, Zagreb 1904/5, g. IV, sv. 5, str. 227.; g. V, str. 82—8. AH, Kut V, br. 11, 12.; Kut VI, fasc. V i VII.

¹⁵² AH, Kut VI, fasc. VII.

¹⁵³ Krizman II, str. 34—36, 58—61.

¹⁵⁴ Krizman. 60—61, 34.

¹⁵⁵ Krizman II, 79.

kim agrarcima imao i ranije, što potvrđuje i sačuvano pismo Louisa Barthoua, predsjednika »Coalition Paysanne-Démocratie« izgleda iz 1923. godine.¹⁵⁶ Takva njegova djelatnost pokazuje da se on spremao na širenje svoje djelatnosti na međunarodni prostor. Nakon atentata Radić je još za života dobio neka pisma iz Francuske koja nisu pisana povodom atentata.¹⁵⁷ O reakcijama poslije smrti Stjepana Radića i mnogobrojnim saučešćima koja su stigla sa raznih strana pisao je njegov sin Vladimir u diplomatskoj radnji koju je izradio na Skoli visokih međunarodnih nauka u Parizu.¹⁵⁸

Ostali utjecaji

Osim spomenutih, druge sredine i literature iz drugih zemalja nisu imale takav utjecaj na Stjepana Radića. On je još na studiju u Zagrebu nastojao da stvara i širi svoje veze sa Slovencima, Srbima i Poljacima, a nije bježao od korištenja njemačke literature kada mu se to činilo potrebnim, kao i spominjanje ideja i stavova i ponašanja mađarskih političara i javnih radnika.

Poznato je da su članovi redakcije i suradnici časopisa »Novo Doba« kojega su »Mladi« izdavali u Pragu 1898. godine bili i sprski studenti. Kada je živio u Zemunu često je prelazio u Beograd i upoznao mnoge srbijanske političare, a i surađivao u »Srpskom književnom glasniku«. U brošuri »Hrvati i Srbi« 1902. godine pisao je da je noviju srpsku diplomatsku, političku i književnu povijest učio iz djela Ljubomira i Slobodana Jovanovića i Mihaila Gavrilovića.¹⁵⁹ Kasnije je svoje veze sa Srbijom i Srbima održavao uglavnom ličnim odnosima i političkim vezama u kojima je bilo i suradnje i sukoba, a koje su svakako utjecale na njegova strateška i taktička opredjeljenja u praktičnoj političkoj djelatnosti, ali ne i na temeljne ideološke stavove.

Iz pisma M. Heimrla Stjepanu Radiću iz 1893. godine vidljivo je da su Radić i njegova grupa istomišljenika već tada nastojali uspostaviti veze sa slovenskim učenicima i studentima, a u autobiografiji je pisao da je jedno od njegovih putovanja pješice o doba školskih ferija bilo preko Slovenije do Trsta i Istre i opet natrag i da je na tom putu upoznao niz slovenskih uglednika, među kojima i pjesnika Simona Gregorčiča. Nakon povratka iz Rusije 1909. godine održao je predavanje u Ljubljani, a pozdravio je i stvaranje Sveljudske Slovenske stranke. Pisao je o Slovencima i smatrao da su oni uprkos tome što su malobrojni i bez ikakve državne autonomije svojom organiziranošću i radom stvorili značajnu narodnu organizaciju, da u mnogim stvarima (obrazovanje, privreda) mogu biti koristan uzor za Hrvate. Nakon rata je jedno vrijeme surađivao s Korošćem i SLS, ali je ta suradnja brzo prekinuta i kasnije je među njima bilo i političkih sukoba. O poratnim odnosima Stjepana Radića prema Slovencima pisao je J. Prunk.¹⁶⁰

U ostavštini Stjepana Radića sačuvani su i tragovi njegovih veza s bugarskim političarima i javnim radnicima, ali nema tragova njegovih veza sa

¹⁵⁶ AH, Fond Stjepana. . . , Kut. VI, fasc. II, br. 8.

¹⁵⁷ Historijski arhiv grada Zagreba, Arhiv S. Radića i seljačke stranke, II Pisma S. Radiću, br. 192 i 195.

¹⁵⁸ Radić, Politički spisi, str. 588.

¹⁵⁹ isto, str. 261—2.

¹⁶⁰ Hist. arhiv g. Zagreba, Arhiv S. Radića. . . , II Pisma S. Radiću, br. 85.; Krizman I, str. 60.; *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 1985., br. 1—2, str. 25—34., J. Prunk, Radić i Slovenci.

Stambolijskim i njegovom strankom koja se u Bugarskoj razvijala uporedo kada i HPSS u Hrvatskoj. Iako su ti pokreti nastajali paralelno i nezavisno jedan od drugog i u drukčijim uvjetima, neke ideje su im slične ili zajedničke, posebno ona o važnosti seljaštva u slavenskim narodima. Ipak u mnogim stavovima o seljačkoj državi i u konkretnim rješenjima se razlikuju. Na primjer Stjepan Radić se nije slagao sa shvaćanjima Stambolijskog o potrebi diktature seljaštva nad ostalim slojevima društva u seljačkoj državi, a razlikovali su se i po tome što je H(R—P)SS imala u programu pored socijalnih i demokratskih zahtjeva i nacionalni program. Radić u autobiografiji spominje poznanstvo s bugarskim sveučilišnim profesorom, kasnijim ministrom prosvjete Stefanom Savovom Bobčevom, koji mu je dao građu i literaturu uz pomoć kojih je on, kao i na temelju utisaka s putovanja po Bugarskoj 1911., godine napisao knjigu o Bugarskoj od 1878. do 1913. godine.¹⁶¹

Posebno mjesto u Radićevim spisima ima članak u kome on uz svoj kratak uvod i zaključak donosi svoj prijevod poglavlja o židovstvu iz knjige Otta Weiningera »Geschlecht und Charakter«.¹⁶² Posebnost toga članka je u tome što je Radić u njemu prihvatio mnoge negativne stereotipe, doduše kako sam piše, ne o Židovima, nego o Židovstvu, a na kraju spisa zaključuje: »Kao pravi kršćani ne možemo nikako biti antisemiti po njemačkom uzoru; ali kao narod, kojemu i zapadna Evropa priznaje najveću snagu i dubljinu u moralu, ne možemo i ne smijemo nikako dozvoliti, da ikoji član židovstva bilo semitskoga, bilo arijskoga, bude našim narodima predstavnikom i vođom. Mjesto antisemitizma imali bismo dakle najstrože provesti asemitezam: mjesto nedostojne borbe protiv Židova najustrajniji rad bez Židova«. Ovaj citat jasno pokazuje i njegov kritičan odnos prema ulozi Josipa Franka u političkom životu Hrvatske. Tako su se u ovom radu, ako se sjetimo i veze njegovog nastanka sa glasovima o revoluciji 1905. godine u Rusiji koje je Radić dobivao i po kojima su njeni glavni pokretači socijalisti Židovi, i njegovog straha da revolucija ne ugrozi opstanak carske Rusije kao »velevlasti« koja po Radićevom tadašnjem shvaćanju objektivno štiti male slavenske narode, ujedinili svi negativni elementi koji su utjecali na njegov negativan stav prema Židovima i Židovstvu i zaista on ni u jednom radu prije ni kasnije nije nastupio tako negativno prema Židovima.¹⁶³ U takvom stavu prema Židovima nije ga pokolebala ni knjiga Anatola Leroy-Beaulieua »Israel chez les nations« koju spominje u uvodu članka, a čije predavanje o Židovima na drugom mjestu hvali zbog tolerantnosti prema drugom i drukčijem.¹⁶⁴ Po takvom stavu ta knjiga odudara od cijelog njegovog opusa, jer inače, iako je često polemizirao, pa i svađao se s političarima drugih naroda, bio je u načelu protiv mržnje i predrasuda prema drugim narodima. Weiningerove predrasude i stereotipe je možda lakše prihvaćao jer je vjerovao da je sam Weininger porijeklom Židov, a inače i u dru-

¹⁶¹ Hist. arhiv. g. Zagreba, Arhiv S. Radića..., II Pisma S. Radiću, br. 157.; Radić, Politički spisi, str. 88—9.; isti, Obnovljena Bugarska od 1878. do 1913., Zagreb 1918.; »Božićnica«, za 1923., Zagreb 1922., str. 106—123. J. Predavec, Nova seljačka Bugarska — Svjetski rat i Bugarska.

¹⁶² »Hrvatsko kolo«, knj. II, Zagreb 1906, Matica Hrvatska, S. Radić, Židovstvo kao negativni elemenat kulture«, n. dj., str. 455—456, 463.

¹⁶³ S. Radić, Židovstvo..., n. dj., str. 454.; Stenografski zapisnici sabora..., Pet. 1908—1913., sv. I, str. 1326.; Pet. 1913—1918., sv. IV, str. 830.

¹⁶⁴ isto, str. 455.; »Hrvatska Misao«, g. I., br. 3, str. 116., S. Radić, »Anatole Leroy Beaulien i Albert Sorel«.

gim radovima («Savremena Evropa») bio je sklon prihvaćanju stereotipa, ali oni nisu nikada bili ni o jednom narodu samo negativni. Njegov stav prema Židovima uvjetovan je i njegovim ocjenama o negativnoj ulozi židovskog kapitala u Habzburškoj monarhiji i u Hrvatskoj, kao i u političkom životu, kako austrijske tako i ugarske polovine monarhije. Sa J. Frankom se stalno sukobljavao u Saboru, pa i na sudu, ali je u saboru priznao da mu je pljeskao kada je branio financijalnu nezavisnost Hrvatske i da bi to opet činio kada bi vodio politiku kakvu je on smatrao pozitivnom. Njegov odnos prema Židovima prije I svjetskog rata u cjelini je bio negativan, što nije toliko dolazilo do izražaja u nekim konkretnim akcijama, ideološkim i programskim stavovima, koliko u neprijatnim i žustrim dobacivanjima i svađama u saboru. Povremeno on se ipak ograđivao od mržnje, a u vrijeme rata je rekao, upravo da objasni svoj stav prema Židovima, da je svaka mržnja kada se radi o milionima ljudi i glupa i izlišna.¹⁶⁵ Poslije rata se više nije uopće bavio pitanjem Židova niti je o njima govorio.

Njemački utjecaji inače nisu bili jako prisutni u Radićevim shvaćanjima.

U knjizi »Moderna kolonizacija i Slaveni« koristio je samo nekoliko knjiga na njemačkom jeziku: Czoernig, »Die Vertheilung(sic!) der Völkerstämme in der Oestereischen Monarchie« (Podjela naroda u Austrijskoj monarhiji) iz 1856. godine i E. Varga, Dunkle Punkte oder Vertheidigung der magyarischen Rasse (Crne točke ili odbrana mađarske rase) — usporedba popisa stanovništva od 1890. i 1900. godine, te knjigu J. Wolfa u francuskom prijevodu »L' Allemagne et le marché du monde« (Njemačka i svjetsko tržište) kao izvor informacija o narodima u Austro-Ugarskoj i njenim susjedima (str. 218, 222, 262).

U knjizi »Savremena Evropa« spominje i knjigu A. Wirtha o svjetskoj povijesti. Izreku W. Meistersa u knjizi »Wanderjahre«: »Darum ist die Welt so gross, Das wir uns in ihr zerstreuen« (Svijet je tako velik, da se mi po njemu raštrkamo« koristi kao dokaz njemačkih težnji za dominiranjem, knjigu F. Nietzschea »Narod i domovina« (u francuskom prijevodu) za prikazivanje njemačkog karaktera koji svoje unutrašnje dileme i sukobe rješava humorom i radom, a knjige Iheringa koristi za dokazivanje da se Nijemci dive i pokoravaju sili. Ali za opis karaktera Nijemaca on koristi i knjige francuskih autora A. Foulléa i Guillanda (261—2, 312, 352, 354—5).

U raspravi »Državna i narodnosna ideja...« Radić koristi čak tri knjige Ludviga Gumplowitza, koji je bio porijeklom Poljak, ali je bio profesor u Grazu i pisao na njemačkom. On koristi njegove knjige kao izvor informacija o osnovnim karakteristikama države, njenom nastanku i razvoju, o nastanku socijalnih slojeva u državi iz rodova i plemena, ali njegove teorije o raznorodnom porijeklu svih naroda smatra nevažnim za slavenske narode i misli da je rasna homogenost Slavena upravo uzrok njihovog kasnog raslojavanja i stvaranja države. On se ne slaže s njegovim pohvalama organizističkim teorijama o državi, a njegovu teoriju o rasnoj borbi ne spominje, a sam smatra da se borbe raznih društvenih slojeva i naroda za svoje interese u tadašnjim prilikama, a još više u budućnosti, više ne moraju voditi nasilnim sredstvima nego političkom borbom u parlamentu i da mogu završiti i kompromisom, a ne uvijek pobjedom jedne ili druge strane. U is-

¹⁶⁵ Stenogr. zapisnici, Petog. 1908—1913., str. 288, 545—6, 550.; Pet. 1913—1918., sv. IV, str. 88, 95, 97, 688, 830, 979.

toj raspravi koristi Springerove knjige za objašnjavanje položaja Mađara u Habzburškoj monarhiji.

U govorima u saboru češće se pozivao na njemačke znanstvenike, filozofe i političare i komentirao njihove stavove. Tako je spominjao stavove Sombartha, Roschera i Philipovicha dokazujući da su agrarizam i socijalizam dva sistema koji su suprotni jedan drugome. Spominjao je shvaćanja Hegela i Fichtea, djelovanje Metternicha, Fridricha II i Bismarcka, a kada je raspravljao o državi i njenim zadaćama pored Marxa spominjao je i shvaćanja Lasalla i Bluntschlia. U vrijeme I svjetskog rata koristio je knjige njemačkih autora, kao Nöltzela, za dokazivanje da će nakon rata morati nestati tadašnjih neprijateljstava između Nijemaca i Rusa, odn. Slavena općenito i da zbog toga i pored rata ne treba širiti međusobnu mržnju.¹⁶⁶

Radić se ponekad pozivao i na mađarske političke pisce i pravnike. Tako spominje Eötvösa, koji kao i gotovo svi njemački liberali, kako je konstatirao Stjepan Radić, gleda državu samo kao pravnu tvorevinu, tj. sa stanovišta formalno-pravne teorije o državi, a ne kao organizaciju društvenih grupa koje je čine, tj. sa sociološkog stanovišta, a to znači da ne shvaćaju da je država onakva kakvom je čine odnosi snaga društvenih grupa koje je čine, a ne nepromjenjiva formalno-pravna tvorevina, i da te društvene grupe imaju pravo tražiti da se mijenja prema njihovim interesima i potrebama.¹⁶⁷

Još prije I svj. rata Radić je kontaktirao sa Robertom W. Seton-Watsonom i pratio njegovo pisanje o Habzburškoj monarhiji (u svojoj knjizi o češkom narodu spominje i njegovu knjigu), ali se ne može zaključiti da je ta veza utjecala na njegovu ideologiju.¹⁶⁸

U pisanju svojih knjiga on se služio i djelima engleskih autora, ali kako je tada još slabo znao engleski čitao je njihova djela u prijevodu. 1905. godine u knjizi »Savremena Evropa« pisao je o engleskom imperijalizmu na temelju knjiga J. R. Seeleya i Cuninghama, a u časopisu »Hrvatska Misao« u raspravama o revoluciji i revolucionarnoj metodi spominjao je i stavove H. Spencera. U knjizi »Moderna kolonizacija i Slaveni« opširno je pisao i o britanskim kolonijama i njenom kolonijalnom sistemu koji je, iako različit u raznim dijelovima svijeta (što mu je po Radiću korisna osobina jer pokazuje prilagođavanja raznim uvjetima) bio među najracionalnijim i najsuoslovljivijim za domaće stanovništvo, po njegovoj ocjeni. U raspravi »Državna i narodnosna ideja...« je u shvaćanju društva pošao od Spencerove definicije društva i društvenih odnosa, a nešto ranije u knjizi »Današnja financijalna znanost« za čije pisanje nije koristio englesku literaturu pisao je na temelju podataka francuskih autora o razvoju financijalnog sustava Velike Britanije u kojoj su najprije ukinuti porezi na neke najnužnije živežne namirnice i u kojoj je cijeli financijalni sustav bez obzira na razne nedostatke, po Radićevoj ocjeni, tako organiziran da njegovo

¹⁶⁶ S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, n. dj., str. 218, 222, 223, 267.; isti, *Savremena Evropa*, n. dj., str. 261—2, 312, 352, 354—5.; isti, *Državna i narodnosna...*, n. dj., br. 6, str. 551—554, br. 8. i 9., str. 794—9, br. 11, str. 1042—1050; usp. o L. Gumplowitzu R. Supek, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Zagreb 1985, str. 77—81.; *Stenografski...*, Pet. 1913—1918., sv. I, str. 881, sv. III, str. 1005, sv. IV, str. 72.

¹⁶⁷ *Stenografski zapisnici...*, Pet. 1913—1918, sv. III, str. 72.

¹⁶⁸ usp. »*Dom*«, br. 30. i 52., Zagreb 1909.; R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906—1941.*, Zagreb—London 1976, I dio: 1906—1918., str. 105, 107, 108, 110, 113, 141, 142.; Krizman I, str. 508, 516.

funkcioniranje od raspisa poreza i njihovog prikupljanja, preko načina donošenja i trošenja državnog proračuna bolje kontroliran nego i u jednoj evropskoj državi. Kako je po Radićevom mišljenju državni proračun, način njegovog donošenja i trošenja i njegove kontrole najsigurnije mjerilo kulture i demokracije jedne države, vidi se kako je on imao visoko mišljenje o Velikoj Britaniji. Takvo svoje mišljenje je potvrdio i istražujući razvoj ustavnih i parlamentarnih sistema u Evropi u knjizi »Savremena ustavnost« 1911. godine. U toj knjizi je također na temelju francuske literature pisao o razvoju ustavne i parlamentarne demokracije u Evropi i svijetu, ali je kao primjer historijskog razvoja ustavnosti uzeo upravo Veliku Britaniju. Tako je i u ovoj knjizi zaključio da britanski ustavni i parlamentarni sustav daje i garantira relativno najviše građanskih prava i slobode svojim građanima i najbolje ih štiti od zloupotreba u ime države.¹⁶⁹

Nakon rata je također imao sporadične kontakte sa R. W. Setonom-Watsonom kao i nekim engleskim intelektualcima zainteresiranim za prilike u Kraljevini SHS i prije i nakon svog boravka u Londonu 1923. godine.¹⁷⁰ O tom boravku može se doznati iz pisama koje je slao iz Londona, a koja su objavljivana u »Sl. Domu« tokom 1924. godine, kao i iz sudskih materijala iz istrage 1925. godine.¹⁷¹

U ratu je počeo više pažnje, u okviru rasprava o saveznicima u ratu i izražene nade da će rat završiti pomirenjem zaraćenih strana, ali da će njegova posljedica biti veća demokratizacija i veća briga država za interese najširih slojeva naroda, pratiti i izjave američkih političara. Tako je govorio i o Rooseveltovim shvaćanjima da će nakon rata najbolje živjeti oni narodi koji se najbolje snađu u novim međunarodnim odnosima, a koji će biti zasnovani na novim principima.¹⁷²

Već od početka svog djelovanja Radić se zalagao za poštovanje prirodnog prava naroda na nesmetan razvoj, kao što se zalagao i za miroljubiva sredstva borbe za interese kako pojedinih socijalnih slojeva, tako i pojedinih naroda i država, kao i za smanjenje vojnih troškova i vojne obaveze i u skladu s tim za neutralnu poziciju Austro-Ugarske monarhije. Rat i njegovi užasi, kao i sve izraženije antiratno raspoloženje u narodu bili su novi poticaji za takva Radićeva shvaćanja. Zato je s oduševljenjem pozdravio mirovne ponude američkog predsjednika *Wilsona*, kao i njegove zahtjeve da se budući mir zasnuje upravo na poštovanju prava na samoodređenja svih naroda bez obzira na njihovu veličinu. Zato je njegove istupe i njegovo mišljenje redovito pratio i komentirao kako u saboru, tako i u »Domu«.

Wilsonovi zahtjevi kao i zahtjevi rukovodilaca ruske oktobarske revolucije koji su također željeli što prije okončati rat i koji su i sami prokla-

¹⁶⁹ Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, str. 134.; isti, *Savremena Evropa*, str. 285, 295—298., »*Hrvatska Misao*«, Zagreb 1904/1905, g. IV, sv. 6, str. 241—253.; isti, *Državna i narodnosna ideja...* n. dj., br. 6, str. 554.; isti, *Današnja finansijska znanost*, n. dj., str. 387, 389.; isti, *Savremena ustavnost*, n. dj., str. 14—29, 145—154, 325—6.

¹⁷⁰ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, II dio 1918—1941., str. 103, 108, 110, 111, 113, 114.; Arhiv Hrvatske, Fond Stjepana..., Kut. IX, fasc. III, br. 180.

¹⁷¹ AH, Fond Stjepana R. ..., Kut. VIII, fasc. II, arak 54—65., »*Slobodni Dom*«, Zagreb 1923., br. 36—52. (od 29. VIII — 19. XII); *Stenografski...*, Pet. 1913—1918., sv. II, str. 881, sv. III, str. 73.;

¹⁷² *Stenografski...*, Pet. 1913—1918., sv. III, str. 1005.

mirali načelo prava svakog naroda na samoodređenje, uz spomenuto raspoloženje seljaštva u Hrvatskoj utjecali su i da Radić radikalizira svoje stavove i zahtjeve, kako o pravu hrvatskog naroda na samoodređenje, odn. na svoju državnu samostalnost, tako i na pravo da ta država bude neutralna i »mirotvorna«, tako i s obzirom na socijalna i demokratska prava njenih stanovnika. Govore W. Wilsona o »novoj slobodi« preveo je L. Kežman, tajnik seljačke stranke, i objavio 1920. godine u Zagrebu.¹⁷³

To je bio posljednji značajni pomak u Radićevoj ideologiji, a usporedbom upravo Wilsonovih ideja iznesenih u govorima koje je preveo L. Kežman i Radićevih ideja vidljive su neke osnovne zajedničke točke. I jedan i drugi su dosljednim razvojem demokracije u odnosima unutar države i u međunarodnim odnosima mislili osigurati i socijalne interese najširih slojeva naroda samo što je Wilson pri tom imao u vidu u Americi sve slojeve sitnog građanstva, radnike i farmere, a Stjepan Radić najviše seljaštvo. Po tome oni su obojica pripadali generaciji kritičara liberalnog kapitalizma (u koje je spadao i Masaryk), ali oni u tu kritiku nisu ulazili sa klasno revolucionarnog stajališta i negiranja svih elemenata građanskog društvenog, ekonomskog i političkog sistema kao socijalisti, nego upravo u nadi da će dosljedno razvijanje demokratskih institucija građanske države izmijeniti tu državu tako da ona postane organizacija svih, a ne samo privilegiranih slojeva društva i da će tako i nestati te privilegije, što ne znači da će nestati svih razlika među građanima u ekonomskom i socijalnom položaju, a ni ne treba ih nestati. Tako su nastale i ideje o socijalnoj državi, djelomice i pod utjecajem socijalista, čija shvaćanja, o državi Radić također spominje.¹⁷⁴

Ideje Wilsona i Radića o miroljubivom rješavanju međunarodnih problema i rješavanje sukoba interesa između raznih slojeva društva demokratskim putem koja isključuju nasilje imaju dodirnih točaka sa idejama *Mahatme Gandhija* o nenasilju. Knjigu Romaina Rollanda »Naš Gandhi« preveo je 1924. godine dr Josip Vandekar, suprug starije Radićeve kćeri Milice, a izdala ju je Radićeva Slavenska knjižara, što govori o značaju koje je on i njegova stranka davao Gandhijevim idejama. U predgovoru knjizi Radić ukratko komentira njegove ideje i djelovanje. Iz tog predgovora kao i mnogih ranijih tekstova je vidljivo da je on (kao i njegov brat Antun) inzistirao na nenasilnim metodama borbe, pa je osuđivao olako vođenje bilo nacionalnih ili socijalnih revolucija, kao što je osuđivao i teror bez obzira dali on dolazi od pojedinaca ili države. Radić je pisao i govorio »Blato se blatom ne pere«, ali je za razliku od Gandhija, koji je dosljedno ustrajao na nenasilju i nije dopuštao ni nasilnu odbranu od nasilnog napada, dopuštao da se u takvim slučajevima odbrane bilo pojedinca, bilo cijelog naroda upotrebi i sila. Ipak i Radić je za upotrebu takvih sredstava bio samo u izuzetnim okolnostima, kada nije bilo nikakvog drugog rješenja. Upozoravao je da je nasilje kao sredstvo borbe za nacionalna prava, pa čak i u cilju odbrane, posebno opasno ako narod nema prijatelja

¹⁷³ »Dom«, Zagreb, br. 23/1916, br. 5, 6, 14, 15, 18, 19, 47, 48, 49/1917., br. 1, 8, 9, 12, 40, 41, 42, 46/1918.; Stenografski..., pet. 1913—1918., sv. IV, str. 202, 641—2.; sv. V, str. 17, 1091. W. Wilson, Die neue Freiheit, München 1914; isti, Nova sloboda, Zagreb 1920, preveo Lujo Kežman.

¹⁷⁴ S. Radić, Javna politička poruka probuđenoj seljačkoj braći naročito u Americi i po ostaloj tuđini, Zagreb, 1913.

među odlučujućim faktorima međunarodne politike, jer bi inače takva »narodna revolucija« mogla mali narod ne samo unazaditi, nego i upropastiti.¹⁷⁵

Zaključak

U cjelini može se zaključiti da se ideološki sustav Stjepana Radića, kako na teorijskom, tako i na programskom i praktičnom nivou razvijao postupno, pod različitim utjecajima. Kako je on pored u užem smislu ideoloških, programskih i praktično-političkih radova pisao i znanstveno-stručne, odn. znanstveno-popularne knjige i rasprave, u građenju njegovog ideološkog sustava značajnu ulogu je igralo recipiranje znanstvenih spoznaja autora iz raznih, najviše zapadnoevropskih zemalja, posebno Francuske, ali je te spoznaje i razne ideje koje je tako upoznao on često i rekonstruirao i prilagođavao svojim pogledima i društvenim prilikama u kojima je djelovao i koje je smatrao značajnim, a nije ih samo prosto reproducirao.

U zagrebačkoj sredini je stekao prve spoznaje i prva iskustva o političkom životu i shvatio koliko je važan kulturni rad za život naroda i njegovu borbu za slobodan život i razvoj, kao i potrebu da mali narod ima saveznike među velikim državama i narodima koji imaju značajnu ulogu u međunarodnim odnosima, ili se mora udružiti sa drugim isto tako malim narodima da bi skupa mogli imati takav utjecaj. Za njega je bilo prirodno da prihvati shvaćanja Strossmayera i Račkog da su takvi prirodni saveznici hrvatskog naroda Rusi i ostali slavenski narodi. Tada je on prihvatio i Strossmayerovo geslo »Prosvjetom slobodi«, koje je kasnije proširio na »Narodnim blagostanjem do prosvjete i prosvjetom slobodi«. Također je prihvatio i Strossmayerovo mišljenje da se Habsburška monarhija treba preurediti u federativnu državu, kao i da bi tako trebala biti uređena buduća država Južnih Slavena.

Od Starčevića je pored njegovih shvaćanja o pravu hrvatskog naroda na samostalan razvoj lako prihvatio i njegova shvaćanja da je seljaštvo temeljni stub naroda, da ono najviše trpi i radi i da je najsiromašniji, a ujedno da je najspremnije žrtvovati se za interese svog naroda, ali da je neuko i gospodarski zapušteno. Takva shvaćanja A. Starčevića Antun i Stjepan Radić su razradili, potkrijepili analizama društvenih, ekonomskih i političkih prilika na početku XX stoljeća i napravili na temelju njih ne samo program teorijskih zahtjeva nego i praktičnih akcija koje su sa više ili manje umješnosti i uspjeha provodili.

Za upoznavanje načina kako se iz političkih ideala grade konkretni politički programi i kako se konkretno provode u akciji za Stjepana Radića je bio posebno značajan njegov boravak u Češkoj gdje se upoznao sa metodama »sitnog« svakodnevnog rada. Tu je naučio i više o odnosima u Habsburškoj monarhiji i demokratskim idejama. U Rusiji ga je oduševljavala orijentacija narodnjaka da djeluju u narodu i da uzdižu ulogu seljaštva, kao i da je seljak vrlo čest lik u ruskoj književnosti, te inzistiranje na moralnim principima i promišljanja o smislu ljudskog života.

Ovaj rad pokazuje da je on originalna djela narodnjaka malo čitao i da se s njihovim idejama uglavnom upoznao preko tri izvora: 1. rasprava

¹⁷⁵ Romain Rolland, Naš Gandhi, Zagreb 1924, str. V—VIII, R. Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923, Prilog S. Radića str. IX; S. Radić, Javna politička poruka...; isti, Hrvatski politički katekizam, n. dj. str. 148.

Antuna Radića o ruskoj književnosti, koji je, kako sam već napisala, smatrao da su njihove ideje samo zakašnjeni odraz zapadnoevropskih demokratskih ideja; 2. članka francuskog historičara Tissota o nekim ruskim narodnjacima i revolucionarnim demokratima u kojem on pored izraženih simpatija za neke njihove ideje nastoji analizirati njihova shvaćanja manje-više objektivno; 3. radova A. D. Gradovskog koji je bio ruski historičar liberalne orijentacije, dakle kritičan prema narodnjacima. To pokazuje da su teze da su braća Radići svoju seljačku ideologiju gradili na ideologiji narodnjaka samo djelimice točne. Ideje narodnjaka, kao i ideje francuskog historičara J. Micheleta su im služile kao poticaj i potvrda da svoja zapažanja o društvenoj strukturi hrvatskog naroda postave kao temeljno načelo svoje ideologije. Uloga zadruge u seljačkoj državi može asociirati na ulogu »mira« u narodnjačkim koncepcijama, ali je postavljena na racionalnim osnovama zadružnog pokreta koji se razvijao u Njemačkoj (Reiffusove zadruge), Češkoj i drugim evropskim zemljama.

U Francuskoj i iz francuske literature i lilterature autora iz drugih zapadnoevropskih zemalja stekao je teorijska znanja o temeljnim sociološkim pojmovima o društvu, državi, socijalnim slojevima, a o narodu kao etničkoj zajednici, kombinirao je shvaćanja francuskih autora Foulíeaa i Auerbacha sa shvaćanjima ruskog historičara Gradovskog. Njegova slavenska orijentacija razvila se pod utjecajem Strossmayera i Račkog, ruske književnosti i čeških političara, historičara i lingvista, a njegova austroslavenska orijentacija nastala je i iz njegovih shvaćanja međunarodnih odnosa i ulogi Rusije u njima, kao i uvjerenja da Hrvati kao i drugi slavenski narodi mogu imati više koristi od slavenstva na čijem čelu će biti Česi i Poljaci, kao gospodarski i kulturno najrazvijeniji slavenski narodi. Njegovo protivljenje nasilnim sredstvima borbe i humanistička orijentacija bili su zasnovani na kršćanskoj tradiciji, ali i njegovim shvaćanjima da se društvo razvija evolucijom i da se revolucijom taj razvoj ne može značajno ubrzati, kao i da pobuna malih naroda protiv jačih i većih može za njih biti katastrofalna. Nasuprot toga vjerovao je da se gospodarskom organizacijom i prosvjećivanjem najširih slojeva naroda i njihovim političkim organiziranjem može postići daleko više, a da se dosljednim demokratskim reformama može postići i socijalna sigurnost svih slojeva naroda. O razvoju takvih demokratskih tendencija i razvoju ustavnih i parlamentarnih demokracija on je također najviše doznao iz francuske literature, a mislio je da je najdalje u tom pogledu otišla britanska parlamentarna monarhija pa je želio i da se Habsburška monarhija razvija u tom smjeru. Zato mu republika nije bila sama po sebi cilj. Svoje stavove i zahtjeve radikalizirao je na podružju prava hrvatskog naroda pod utjecajem Wilsonovog principa o pravu svakog naroda na samoodređenje i ruske revolucije koja je proklamirala isti princip. Pobjedu u ratu američke demokracije i ruska revolucija davale su, po njegovom mišljenju, nade seljacima i svim drugim radnim slojevima naroda da će se njihovi socijalni interesi i demokratska prava nakon rata više poštovati. Na radikaliziranje njegovih stavova utjecala je činjenica da je hrvatsko seljaštvo prestalo vjerovati u državu koja ga je gurnula u besmisleni rat i da je postalo neraspoločeno prema bilo čijem militarizmu, kao i da je izgubilo povjerenje u upravni aparat i vladajuće slojeve ne samo Habsburške monarhije nego i Hrvatske, jer su upravo u ratu pokazali svoju nesposobnost i krajnju nebrigu za interese najširih

slojeva naroda i njihovu budućnost. Seljaštvo je također postalo svjesno da sudbina države najviše zavisi od najširih slojeva naroda i da bi stoga interesi tih slojeva trebali biti najvažniji, a da im upravo njihov značaj za opstanak države i daje snagu i sredstva kojima se mogu boriti za te interese. On je i nakon rata inzistirao na miroljubivim sredstvima borbe za prava čovjeka socijalnih interesa najširih slojeva naroda, a prije svega seljaštva, i napokon za interese hrvatskog naroda, ali je izuzetno dopuštao i mogućnost odbranc nasilnim sredstvima, tako da nije bio dosljedni zastupnik ideje nenasilja kao Gandhi. Sa njegovim načelom pasivnog otpora nije se slagao, dopuštao je da se on koristi samo u određenim prilikama kao sredstvo. Bio je uvijek aktivan i za akciju jer je mislio da je velik dio naroda u tako teškom položaju, da se rad makar na minimalnom poboljšanju njegovog položaja ne može odlagati.

Na kraju se mora još jedanputa konstatirati da je Radićev opus ogroman i da bi bilo potrebno sva njegova djela skupiti na jednom mjestu jer bi to olakšalo dalja istraživanja, a ona su potrebna, kako sam na početku napisala i zbog uloge koju je on igrao u političkom životu Hrvatske i zbog činjenice da je on bio naš prvi politolog i da je njegova ideologija kao i politička djelatnost zasnovana na njoj imala velik utjecaj na razvoj demokratske i nacionalne svijesti najširih slojeva hrvatskog naroda.

Summary

STJEPAN RADIĆ — HIS WORK, INFLUENCES ON IT, CONTACTS.

Branko Boban

The paper presents the influences of various social and intellectual environments on the development of Stjepan Radić's ideology, and his contacts with various milieus and personalities. It also provides one of the possible classifications of Stjepan Radić's work with regard to the themes treated, the aims to be attained and the methods applied. The influence of his peasant background is described as well as the ideas of that background that he became acquainted with while travelling on foot through Croatia as a student. The ideas were reinforced by his later contacts with peasants and the society in Zagreb. A description is given of the variety of intellectual influences during his education in Zagreb, Prague, Moscow and Paris, which developed out of one another and then mutually intertwined. There is also his adoption of the scientific achievements and scholarly ideas from Great Britain, Germany, Austria, Bulgaria etc.

The data about his works, the themes and the manner of treatment, as well as their aim show that Stjepan Radić was not only a practical politician but also an ideologist who developed a more or less complete ideological system. The parts of the system concerning the villages and the needs and rights of the peasants were formed in agreement with, or on the basis of the informations and ideas he received from Antun Radić. Since he was a political scientist and a lawyer, he included the problems of the peasants into a wider system of ideas on society, state, social class and nation, and their development in history. He also included them into his own ideas about their future development. He considered the state to be a product of a need for mutual relationships of social groups that form a state (the social classes and nations in multinational states). He also thought that through the development of a parliamentary democracy their relationship would increasingly become a »competition« in parliament, where each group could defend their own interests, while conflicts would diminish. The democratic development would have to be based on a consistent regard for all civil rights of the individual, because both the interest and the consciousness of the nations and the social classes do not exist in the abstract, but only in the consciousness of the individuals.

Beside the local peasant environment and the Christian and humanistic tradition, the influence of the French literature, particularly the works of A. Fouillée, A. Sorel, and E. Faguet, is most frequently present in Radić's works. The ideas about the society and the relationship of the individual

and the society were built on the theoretical ideas of one of the founders of sociology, the Englishman Herbert Spencer, and of the earlier mentioned Foulillée. His idea of nation and its relationship to the state were under the influence of A. Fouillée, A. Sorel and the Russian A. D. Gradovskij. The development of Great Britain as an example of the development of the principle of constitutionality and parliamentary democracy, was by Radić considered as equally, if not more important than the theoretical works of the French encyclopedists, because of the practical achievements.

The analysis of the works by Stjepan Radić shows that the influence of the Russian populist ideology was less important by far than it has generally been thought until now. The populist ideology was more an acknowledgment of his orientation towards the villages and the peasants than an initiation of such an orientation. Stjepan Radić's enthusiasm for the Slavs and Russia did not result in an influence of the Russian populists on his ideas about the basic social relationships, but on his idea about the necessity for the Croatian people to seek support for their national policy in the Slavic world and in Russia. Under the influence of international relationships his belief in the usefulness of such an orientation eventually faded, and was again revived during some periods. Radić's affinity for the Russians and other Slavic peoples, however, remained constant.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 22

ZAGREB

1989.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 22

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Strossmayerova 2 — 55425 Davor
ANDREIS MLADEN, Socijalističke revolucije 42 — Zagreb
ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajčeva 31 — Zagreb
BERTOŠA SLAVEN, student Filozofski fakultet — Zagreb
BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
BRANDT dr. MIROSLAV, Socijalističke revolucije 73 — Zagreb
BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet — Zagreb
CRNKOVIĆ GORAN, prof. Maršala Tita 170 — Opatija
ČORALIĆ LOVORKA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
GRGIN BORISLAV, prof. Baštijanova 54 — Zagreb
IVELJIĆ ISKRA, prof. Ilica 165 — Zagreb
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet — Zagreb
KRIVOKAPIĆ mr. GORDANA, Institut za istoriju radničkog pokreta — Beograd
LAUŠIĆ dr. ANTE, Centar za istraživanje naroda i narodnosti — Zagreb
MATKOVIĆ STJEPAN, Šubićeva 3 — Zagreb
OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
RICHTER ŽELJKA, prof. Povijesni muzej Hrvatske — Zagreb
STRČIĆ PETAR, Arhiv Hrvatske — Zagreb
ŠILOVIĆ DANJA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
ŠVAB mr. MLADEN, Leksikografski zavod »M. Krleža« — Zagreb
VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
ŽIVKOVIĆ mr. DANIELA, Sveučilišna i nacionalna biblioteka — Zagreb
